

Válka, Josef

Vrchnostenská výroba a trh

In: Válka, Josef. *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě*. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962, pp. 42-98

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119332>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

III.

VRCHNOSTENSKÁ VÝROBA A TRH

Předpoklady pro rozvoj obchodu zemědělskými výrobky v 16. století — boj feudálů s městy o organizaci trhu — vrchnostenské monopoly a přímusy — vrchnostenská výroba: rybníkářství a otázka zatopování půdy — dvory — ostatní výrobní odvětví — nezemědělská výroba — zvyšování důchodů přímými dávkami — pacht — půjčky — výnos velkostatku jako obraz zbožního charakteru.

PŘEDPOKLADY

Hlavním rysem vývoje feudálního velkostatku v 16. století je rozvoj vrchnostenské výroby. Ta může existovat ve dvou zcela odlišných historických situacích: v podmínkách naturálního hospodářství a v podmínkách rozvinutého trhu. V období naturálního hospodářství raného feudalismu je vrchnostenská výroba zaměřena především ke krytí vlastních potřeb feudálů, jejich družin a dvorů, zatímco v podmínkách rozvinuté zbožní výroby se zaměřuje na trh. Tato situace nastává v oblasti střední Evropy v období pozdního feudalismu. Spojení vrchnostenské výroby s trhem vytváří zvláštní situaci, jejíž analýza vzbuzuje značný zájem historiků a ekonomů.

V prvním období velkého rozvoje zbožně-peněžního hospodářství, k němuž v českých zemích došlo stejně jako v jiných středoevropských oblastech ve 13. a 14. století, orientoval se feudální velkostatek na systém činží, platů a peněžních dávek.¹ Rozsah vrchnostenského hospodářství byl v této době poměrně malý a v důsledku parcelace vrchnostenské půdy a reluce povinností na platy se stále zmenšoval. Velkostatek těžil z rozvoje trhu vykořisťováním poddanského hospodářství peněžní formou feudální pozemkové renty. Při značně stabilní a vysoké hodnotě peněz a vzhledem k omezeným finančním potřebám šlechty byl tento způsob výhodný a tendence k němu byla všeobecná. Analýza struktury předhusitského velkostatku a zejména analýza feudální pozemkové renty však ukázala, že bez ohledu na tuto převažující tendenci nebyla situace v celé zemi zcela jednoznačná a že i v době všeobecné převahy peněžní renty trvalo vrchnostenské hospodářství, jehož rozsah v této době nelze ovšem přesněji určit. Důležitý je zejména poznatek, že koncem 14. a počátkem 15. století se

feudální velkostatek v některých oblastech, hlavně v blízkosti výhodných městských trhů, začal orientovat na vlastní vrchnostenskou výrobu zboží.² Rozsah této vývojové linie ani její přesnější charakteristika nebyla dosud objasněna, avšak její existence je nepochybná a vrhá důležité světlo na periodisaci vrchnostenské výroby a obchodu a na otázku postavení poddaných.

Patnácté století, poznamenané husitským revolučním hnutím a válkami, zasáhlo významně do vývoje struktury feudálního velkostatku. Je celkem nesporné, že tato doba nebyla rozvoji vrchnostenské výroby a obchodu příznivá: revoluční změny v pozemkovém vlastnictví, úbytek poddaných a z něho vyplývající nedostatek pracovních sil, nemožnost rychlého znevolnění zrevolucionovaného rolnictva, nejistota na cestách a stále poměrně vysoká hodnota peněz — to vše podporovalo orientaci na pevné peněžní dávky, při nichž riziko výroby a obchodu spočívalo plně na bedrech poddaných. Matějek, Míka i dílčí studie přinesly o tomto procesu dostatečné množství dokladů, zejména pokud jde o parcelaci a pronájem vrchnostenských dvorů.³ Současně se však ve druhé polovině 15. století vytvářely některé předpoklady pro budoucí změny. Došlo k dalšímu posílení feudálního pozemkového vlastnictví, feudální reakce usilovala o likvidaci následků husitské revoluce, zvláště pokud jde o uvolnění poddaných svazků. Koncentrace teritorií velkostatku zdokonalovala předpoklady pro hospodářskou a obchodní činnost. Nejdůležitější však bylo to, že se opět vytvořila pevná hegemonie šlechty ve společnosti, která byla východiskem k útoku na postavení měst a poddaných.

Na rozdíl od staršího názoru Hrubého, podle něhož „hospodářský převrat“ nastal koncem 15. století v důsledku rozvoje rybníkářství, chápe současná literatura změnu struktury velkostatku jako dlouhodobý proces, do kterého se postupně začleňoval rozvoj jednotlivých odvětví vrchnostenské výroby a obchodu.⁴ Pro rozvoj vrchnostenské výroby a obchodu vznikaly od konce 15. století výhodné politické i ekonomické podmínky.

V této době totiž české země přestaly být na celé století válečným dějištěm. Pavel Stránský o tom s určitým steskem nad vojenskou porážkou praví: „... musíme doznat, že se za paměti dědů, otců i nás samých věnovala naše vlast mnohem více nabývání majetku než výcviku sil a zvyšování moci. Neboť poněvadž se za dob králů z rodu Jagellovského a Rakouského uvnitř hranic nevedly buď žádné války nebo jen zcela krátké, lidé jinak bojovní byvše odvedeni od vojenského zaměstnání ke klidu, naučili se onoho hojného a hlubokého míru zneužívat k soukromému prospěchu. Veškerá péče o válku a zbraně zatím ochabla a téměř všichni využívali onoho dlouho trvajících klidu ponejvíce k zvětšování svého majetku a rodinného jmění.“⁵ Za této situace se mohly plně prosazovat ekonomické faktory. Šestnácté století sice nepřineslo do rozvoje výrobních sil, zejména v zemědělství, podstatné změny, které by zrevolucionisovaly výrobu; zato v oblasti trhu a peněžnictví došlo k významným

změnám, které měly rozhodující vliv na vývoj struktury feudálního velko-
statku a na ekonomické poměry vůbec.⁶

Během celého 16. století se v českých zemích postupně zlepšovaly oby-
tové podmínky pro zemědělské výrobky, které se uplatňovaly na trhu potravin
a surovin pro některá odvětví řemeslné a počínající manufakturní výroby, a to
jak na trhu místním a vnitřním, tak i na trhu dálkovém. Vedle tradičních trhů
městských se v 16. stol. rozvíjí i trh na vesnici a pronásledované mimotržní
překupnictví.

Pro naprosto nedostatečné zpracování otázek rozvoje trhu na Moravě, mu-
síme se spokojit jen s některými základními ukazateli a s paralelou s lépe
prozkoumaným prostředím českým.

Základním odbytištěm zemědělských výrobků zůstával místní městský trh.
V 16. století poskytují města dvojí obraz: na jedné straně stagnace měst krá-
lovských a na druhé rozmachu měst poddanských. Stagnace královských měst
v Čechách je na základě posledních prací Janáčkových a Kavkových
zcela zřejmá.⁷ Královská města moravská poskytují stejný obraz: růst počtu
jejich obyvatel je nepatrný a jejich cechovní řemeslo nepřekračuje středověký
rámeček. Morava měla pouze čtyři větší královská města: Olomouc, Brno, Jihlavu
a Znojmo. Nejvýraznější úpadek prodělalo Brno, které bylo ve 14. století nej-
významnějším moravským městem a dosahovalo podle Mendlových od-
hadů, s nimiž souhlasí i Marek, asi 9000 obyvatel.⁸ V polovině 15. stol. však
má Brno podle výpočtů Markových asi 6000 obyvatel, tedy o třetinu
méně než koncem 14. století. Počet obyvatelstva však stále klesá: začátkem
16. století je zde kolem 5000 obyvatel a v polovině 16. století dokonce jen
4500. Ke konci století se počet obyvatelstva o něco zvýšil, nepřesáhl však zřejmě
5000.⁹

O něco lepší je situace v Olomouci, která byla v 16. století největším
a nejlidnatějším moravským městem. Nejstarší losungová kniha z r. 1527
uvádí 1092 domů v městě i na předměstí; r. 1532 je v losungových knihách
zapsáno 1124 domů, v r. 1560 1209 domů a v r. 1598 1236 domů.¹⁰ Počet
domů tedy v Olomouci stále vzrůstal a počet obyvatelstva dosáhl koncem
století ve městě i na předměstí podle Hrubého 10.000,¹¹ podle Marka pak
8000—9000 obyvatel.¹²

Druhým největším městem na Moravě se během 16. století stala Jihlava,
a to díky velkému rozvoji soukenictví, které v této době nahradilo již zaniklé
a marně obnovované jihlavské dolování. R. 1546 bylo v Jihlavě již 488 sou-
kenických mistrů, do r. 1574 se jejich počet zvýšil na 500—600 a před Bílou
horou dosáhl počtu 700.¹³ Zajímavé údaje o počtu jihlavského obyvatelstva
jsou v Löwenthalově kronice, jejíž autor uvádí pro léta 1594—1611 každoročně
počet narození a úmrtí, počet sňatků a velikonočních příjmání. Počty příjma-
jících dosahují v tomto údobí průměru 6685 osob.¹⁴ Hrubý odhadl počet jihlav-

ského obyvatelstva koncem 16. století na 5000—6000 osob,¹⁵ kdežto Marek zřejmě správněji odhaduje, že počet jihlavského obyvatelstva v této době přesáhl 8000.¹⁶

Řemeslnické a zemědělské Znojmo naproti tomu mělo koncem 16. století jen asi 3000 obyvatel, Uherské Hradiště kolem 2000, Nový Jičín a Šumperk kolem 1500 a Kyjov pod 1500 obyvatel.¹⁷ Lze tedy říci, že královská města přes růst Jihlavy a celkový povlovný růst obyvatelstva ve druhé polovině 16. stol. nedosáhla v této době ani úrovně předhusitské doby a že jejich trh tudíž nemohl přinést do odbytových podmínek podstatných změn.

Se stagnací královských měst kontrastuje situace měst poddanských, která se právě v 16. století značně rozvíjela za podpory — zejména v první polovině století — feudálního velkostatku, na úkor královských měst. Na hospodářskou prosperitu měst nepůsobil z počátku negativně ani přechod mnoha měst královských do kategorie měst poddanských, jak k tomu docházelo často v 15. století a na počátku století 16. Příkladem takového města může být Uherský Brod, který se jako poddanské město vyrovnal královskému Uherskému Hradišti a po mnoha stránkách je dokonce i předčil.¹⁸ Jeho statut se po přechodu pod vrchnostenskou pravomoc takřka nezměnil a část měšťanů neustále usilovala o osvobození z poddanské závislosti. O jeho prosperitě svědčí to, že od r. 1525 do r. 1620 se do města přistěhovalo 180 řemeslníků z okolí i z ciziny.¹⁹ Na západní Moravě poskytují podobný obraz Ivančice, které ve druhé polovině 16. století prožívaly pod vládou Zerotínů mocný hospodářský vzestup a staly se kulturním centrem jednoty bratrské. V této době se do Ivančic stěhovalo ročně až 20 nových obyvatel, ponejvíce Němců.²⁰ Podobný obraz skýtají téměř všechna poddanská města.²¹

Výmluvným ukazatelem růstu poddanských městeček a jejich trhu jsou královská zakládací a tržní privilegia. Sama o sobě sice rozvoj městeček a trhu nedokazují, ale jsou důležitým ukazatelem tendencí rozvoje trhu. Podle Hosáková Místopisu bylo od r. 1471 do r. 1621 na Moravě povýšeno 54 vesnic na městečka a 5 městeček na města, při čemž jim byla vydána privilegia na 334 výroční trhy a na 77 trhů týdně;²² tato čísla zřejmě nejsou úplná.

Poddanská městečka se navzájem značně lišila. Některá z nich se od vesnic rozlišovala právě jen tržními privilegii. Avšak i v nejmenších městečkách se shromažďovali řemeslníci, kteří byli odkázáni jen na nákup zemědělských výrobků.²³ Během 15. a 16. století na Moravě, stejně jako v Čechách, vznikla velmi hustá síť městských trhů, vytvářející výhodné předpoklady pro čilý místní trh a podíl měst na celkovém objemu hospodářství vzrostl.

V 16. století však pronikala směna zboží i do samotné vesnice tím, že se v ní usazovali řemeslníci a že rostl počet bezzemků. Tento rys rozvoje vnitřního trhu vystupuje do popředí zejména v období rozkladu feudalismu a počátků kapitalismu, jak ukázal na rozboru ruských poměrů Lenin.²⁴ V 16. sto-

letí je ovšem působení diferenciace vesnice na rozvoj trhu velmi omezené, poněvadž bezzemci nacházejí uplatnění především v zemědělství, kde je jejich mzda realizována v naturáliích, takže na trhu potravin nevystupují jako nová kupní síla. Během 16. století počet obyvatelstva všeobecně vzrůstal, nahradil ztráty z minulého století a zdá se, že koncem 16. století dosáhl maxima, které již nebylo možno z ekonomických důvodů v rámci feudálních výrobních poměrů překročit.²⁵

Na rozvoj trhu zemědělských produktů na vnitřním trhu měla vliv i po-
čínající hospodářská rajónisace a soustřeďování některých výrobních odvětví
do výhodných oblastí, kde spotřeba zemědělských výrobků tímto způsobem
převyšovala místní výrobu. O jihomoravské vinařské oblasti se např. uvádí, že
se zde mnoho lidí živi pouze vinařstvím. Koncem 16. století se plátenická vý-
roba začíná soustřeďovat v severních Čechách a na severní Moravě.²⁶ Zemědělské
výrobky pak se musely dovážet také do oblastí dolování²⁷ a bez významu pro
trh nebylo ani např. usazování novokřtěneckých řemeslníků na Moravě
v 16. století.

Zahraniční trh měl pro odbyt zemědělských výrobků nepochybně daleko
menší význam. O českých zemích lze již s určitostí říci, že nebyly zapojeny
do východoevropského obchodu zemědělskými výrobky se Západem, kterému
někteří historikové přiřkládají rozhodující význam ve strukturálních změnách
feudálního velkostatku.²⁸ Bránil tomu jednak rozvinutý domácí trh, který ne-
jen že spotřeboval převážnou část tržní produkce, ale způsoboval, že některé
produkty, jako např. dobytek, musely být dováženy z východních oblastí, jed-
nak nevýhodná vnitrozemská poloha českých zemí. Všechny dosavadní výzku-
my ukazují nepatrnost českého vývozu zemědělských produktů a značně tak
korigují soudobé zprávy a zákony, zakazující vývoz obilí do sousedních území.²⁹

Morava měla pro vývoz obilí a zemědělských produktů ještě obtížnější
podmínky než Čechy. Byla obklopena zeměmi, které samy zemědělské pro-
dukty vyvážely, a hlavní obchodní tepny vedly do území, obsazeného Turky.
Pouze Vídeň mohla poskytovat odbytiště části jihomoravské zemědělské pro-
dukce.

Byl zde však jeden mimořádný činitel, který vytvářel pro export morav-
ských zemědělských výrobků výhodné podmínky: turecká fronta. Morava se
stala v 16. století jedním z hlavních dodavatelů potravin pro toto bojiště. I když
nemáme k dispozici žádné výkazy pro tento obchod, dosvědčují jeho existenci
např. četná sněmovní usnesení, podle nichž má být proviantníkům oznámeno,
kolik obilí budou moci z vymlácené úrody odkoupit; obilí se dodává do Uher
ve formě berně a dokonce jsou vydávány zákazy prodávat obilí Turkům a pře-
kupníkům, kteří na Moravě skupují potraviny pro turecké vojsko.³⁰

Studie Kavkovy,³¹ třicátková rigistra slovenských měst³² a připravený roz-
bor krakovských obchodních knih ukazují, že Morava byla exportní zemí ře-

meslných výrobků, především sukna, pro které byly trhy výhodní a jihovýchodní Evropy rozsáhlým odbytištěm.³³ Tento export působil zpětně na rozvoj výroby zemědělských surovin, zejména vlny, jejíž spotřeba byla vysoká na domácím trhu, ale i přes to se vyvážela.³⁴ Můžeme tedy soudit, že na místním, vnitřním a částečně i na zahraničním trhu se pro obchod zemědělskými výrobky vytvářely příznivé — i když nikterak převratné — podmínky, kterých mohl feudální velkostatek využít.

Tato příznivá situace v oblasti trhu byla znásobena cenovým vývojem. Přestože výzkum cenového vývoje v českých zemích je teprve v počátcích³⁵ a nedostatek dobrých statistických prací neumožňuje dosud přesně stanovit křivku vývoje cen zemědělských výrobků, je zřejmé, že zde ve druhé polovině 16. století proběhla stejně jako v okolních zemích cenová revoluce. Zvláště Janáčekova práce o vývoji cen v Praze ukazuje, že podstatný vzrůst cen zemědělských výrobků zde nastává v 70. letech,³⁶ což zřejmě odpovídá cenovému vývoji v obou zemích.³⁷

Výhodné tržní podmínky a cenový vývoj však nebyly jedinými důvody, které vedly majitele velkostatků k úvahám o přímém využití trhu ke zvýšení důchodů. V 16. století rapidně vzrůstaly životní náklady šlechty v souvislosti s novým „renesančním životním stylem“. V této době definitivně končí středověké rytířství, strohé vojenské hrady jsou opouštěny nebo přestavovány na pohodlná zámecká sídla, navrhovaná a vyzdobovaná módními cizími umělci a architektky. V zámeckých prostorách se rozvíjí nebývale nákladný život, jak o tom svědčí seznamy hostů, zvaných ke stále častějším hostinám a oslavám, na kterých jsou podávány desítky chodů jídel, drahocenně kořeněných a doplněných jižním ovocem. Značnou část roku trávila vysoká šlechta mimo své statky, ať už u dvora, na sněmovních a soudních zasedáních nebo prostě ve svých městských „domech“. Část životních prostředků byla sice kryta dovozem potravin z panství, nicméně ve městech plynula většina peněz do měšců řemeslníků, obchodníků a hostinských, a to všechno v době stále se stupňující drahoty. Děti šlechticů odcházely na nákladná studia do zahraničí nebo do vojenské služby, kterou si z valné části musily financovat samy. Náklady rostly úměrně se společenským a politickým postavením šlechticů a nejvyššího stupně dosahovaly u nejpřednějších magnátských rodů.³⁸ U rytířských rodů se situace opakovala ve zmenšeném měřítku.³⁹ Není tedy divu, že dosavadní příjmy nepostačovaly, že se dostavila vleklá krize důchodů.

V oblasti vrchnostenské výroby a obchodu se feudálnímu velkostatku naskytla možnost překonat krizi důchodů a zajistit si nové finanční zdroje. Velkostatek mohl v tomto směru využít výhodných tržních a cenových poměrů, ale především měl možnost mimoekonomickými prostředky regulovat výrobu i trh tak, aby výhodnost výrobního a obchodního podnikání, daná tržními podmínkami, byla zvýšena výhodnou přímusovou organizací obchodu.

Středověké církevní hospodářské nazírání přisuzovalo obchod, trpěný v teorii trojího lidu jen z nutnosti, vrstvě obchodníků.⁴⁰ Obchodování feudálů bylo nejen potupné, ale i hříšné. V době, kdy velkostatek již zřejmě začíná pronikat do obchodu, vyslovuje se Štítný k tomuto stavu z hlediska církevní etiky velmi kriticky: „A protož od stara dávna, ktož chtie slúti páni — menší nebo větší — stydí se kupčením, aby lakomstva neukázali. Neb jim jistě nepříslušie, poněvadž mají úroky a jiné dani své spravdivé, po takových zisťtiech státi, neb to nepříslušie k tomu stavu, ješto má odtáhnúti svú mysl od toho ode všeho jehož se které zlé domnňenie blízko přidrží.“⁴¹ Tento názor byl také odrazem konkrétní historické situace 14. století, kdy se důchody velkostatku zakládaly na peněžních rentách a obchod ovládala města. Nelze se tedy divit, že církevní středověký názor na obchodování feudálů přišel v době útoku feudálního velkostatku na městská obchodní privilegia vhod právě měšťanům. V artykulích z r. 1524 si stěžují, že „... páni již kupectví vedú vínem, volí, šafránem a jiným kupeckým během jse obchodí ... neb otcové VMtí toho před se nikdá nebrali, aniž panskému stavu to náleží“.⁴² Podobně vyznívá známý výrok pražského analyisty při úmrtí Viléma z Peruštejna, který „před několika lety uvedl v Čechách, že kupčil ve víně, v šmejdu a v jiné živnosti městské sahal...“⁴³ Měšťané opakují totéž, co hlásal Štítný z pozic čisté teorie trojího lidu, dostávající se tak na pozice středověké hospodářské etiky, které chtějí použít proti obchodní činnosti feudálního velkostatku. I v tom se ostatně zračí omezenost jejich postavení a zájmů.

Větším problémem než překonání názorů na obchodní činnost bylo překonání dosavadní organizace trhu, která se vytvořila ve 13. a 14. století, kdy monopol na řemeslnou výrobu, pivovarnictví a obchod získala města ve výsádkách o trzích, vaření piva a milovém právu. V době převahy peněžní renty tato privilegia feudálnímu velkostatku nepřekážela. Ke konfliktu došlo teprve tehdy, když byla zakládána poddanská městečka, začal rozvoj vrchnostenského pivovarnictví a obchodu.

V Čechách vypukl tento konflikt koncem 15. a počátkem 16. století a vyhrocoval se až k ozbrojené srážce. Pražskému kronikáři bylo „s podivením, že co se týče víry, tu se přidávají k městům páni a rytířstvo, a to ti, kteří jsou

pod obojí; co se pak dotýče práv a svobod městských, obojí páni i s zemany spuntovali se proti městům a ta nesnáze trvá od několika let⁴⁴. V tomto sporu snad poprvé vystoupily hospodářské zájmy ve své skutečné podobě, nezahaleny do náboženských dogmat, a to v době, kdy náboženská polemika stále ještě vyjadřuje politické a mocenské spory. Není divu, že se na tento spor dívala romantická idealistická historiografie jako na přízemní hmotné hemžení, kontrastující s velikostí minulých náboženských ideových bojů.⁴⁵ První nezahalený třídní konflikt měšťanstva se šlechtou vrhá zajímavé světlo nejen na samotné hospodářské dění této doby, které je tak málo doloženo konkrétními prameny, ale formulace stanovisek ukazuje i zajímavou teoretickou argumentaci obou stran. Zdánilivě zde dochází — a někteří buržoasní historikové tomuto povrchnímu zdání podleli — k paradoxní historické situaci, kdy feudálové hájí principy svobodného obchodu a podnikání proti středověkým městským privilegiím. Podívejme se blíže na stanoviska a argumenty obou stran a na vývoj sporu tak, jak se nám zachovaly ve vzájemných obviněních, podávaných vyšším rozhodcím.⁴⁶

Česká královská města útočí koncem 15. století na feudální velkostatek z posic dosavadního faktického stavu i teorie: šlechta a sedláci dělají a prodávají slad a vaří pivo, což je „věc obchodní a řemeslničí“ ..., která panskému stavu nepřísluší a sedlákům byla zakázána. Šlechta ani sedláci nemají na tuto činnost privilegia. Na panských a rytířských velkostatecích vzniká mnoho nových městeček a trhů, což je na škodu trhům královských měst, kam se tolik „jako prve nevezde a nenese“,⁴⁷ což je na škodu i královské komoře. Na velkostatku se rozvíjí řemeslná výroba bez ohledu na milová práva.

Repliky feudálů vycházejí teoreticky ze zásady, že v rámci svého pozemkového vlastnictví má vrchnost naprostou svobodu podnikání, kterou nemohou omezovat ani městská privilegia ani královské výsady: „...poněvadž jsme svobodní páni a rytířstvo, že všelijaký užitek a svobody své, jakž jej koli vymyslit můžeme se ctí naší, žádná nám meze uložena není; a cožkoliv v tom činíme, z své svobody spravedlivě činíme, neb nám jich (městské) výsady proti našim svobodným statkům nemohú býti škodné“.⁴⁸ Je zde tedy přímo vzorně formulována zásada svobody podnikání na šlechtických statecích a svobody ve zvyšování důchodů, která byla z hlediska feudálního práva naprosto správná. Argumentace měst se opírá jen o sílu tradice. Ani námitky proti zakládání měst nemohly obstát, neboť feudálové zde respektovali panovnickou pravomoc.

Spor o hospodářská privilegia královských měst probíhal na Moravě obdobně jako v Čechách. Část sporných otázek byla vyřešena smlouvou z roku 1486, která se stala součástí všech zemských zřízení ze 16. století. Měšťané

mohli podle smlouvy vkládat své statky do zemských desk (v čemž jim bylo dříve bráněno) s tím, že „zemské zboží“ nesmějí dávat a odkazovat duchovenstvu; tyto statky pak spadaly pod zemské právo. Na druhé straně však bylo měštům přiznáno právo projednávat před městským soudem spory o městské domy šlechty, o zahrady, mlýny a purkrechtní zboží. Města pak svolila, aby feudálové kupovali v městech pod purkrechtní právo domy, ze kterých však mají platit městské dávky a na něž si nemají vyžadovat od zeměpána svobody. Ve šlechtických domech mají být ustanoveni domovníci, kteří by se řídili podle městských pořádků a pokud by se některý domovník „městu nelibil“, má podkomoří požádat jeho pána o výměnu. Šlechtici mají své domy ve městech udržovat, aby nepustly. Zpustlé domy pak město může zabavit. Nejdůležitější ustanovení o městských domech praví, že „žádný pán ani zemanin nesede sám v domě tom, nemá žádných šenkův vinných, ani pivných věsti k svému užitku, ani hospodář jeho, leč se chce v městský řád dáti“.⁴⁹

Dále byly ve smlouvě upraveny předpisy o stěhování poddaných ze šlechtických velkostatků do královských měst.

Smlouva z r. 1486 řešila pouze část sporných otázek. Z konce 15. a počátku 16. století máme dvě verze požadavků královských měst, zaměřených proti pronikání feudálního velkostatku do městských obchodních a výrobních privilegií.

Městské artykule z r. 1499 požadují, „aby se trhové na všech nedály na všelijaká kupectví, totiž na vína, na sukna, na suol, na olej, na železo a na jiné věci kteréžkoli k městským trhom příslušejí a obilé také na všech aby překupováno nebylo a potom dráže prodáváno“. Požaduje se tedy soustředění obchodu do měst a zamezení překupnictví. Na vesnicích mohou podle názoru měšťanů prodávat své obilí a obchodovat mezi sebou sedláci. Nemají zde však být zřizovány sklady. Ani formani, kteří převážejí zboží, nemají je skladovat a prodávat ve vesnicích, ale vézt je na městské trhy.

Ve vesnicích, které leží v městském mílovém okruhu, se nemá vařit pivo; ve výsadních krčmách se zde nemá šenkovat jiné pivo než koupené z toho města, „kterémuž v míli přisedí“; „a vína také na všech aby šenkována nebyla proti zvyklosti a svobodám městským, leč tu, kdež vinné hory mají“.

Na vesnicích nemají dále sedět proti městským svobodám řemeslníci, „kromě těch řemesel, bez kterýchž sedláci jako na všaký den býti nemohú, jakožto kovářův a masařův“.

Další požadavek se týkal mýt. Města si vyžádala seznam potvrzených mýt v celé zemi a chtěla, aby byla vybírána pouze mýta uvedená v seznamu, a obchodníci a řemeslníci, jedoucí na trh, aby neplatili ve městě, kde se jarmark koná podle jarmarečního práva, mýto ze zboží, které tam chtějí prodat.

Posléze měšťané královských měst žádají, „suken drahých barvených aby zde v zemi žádný nekrájel, než měšťané z měst královských“ a aby „soukení-

kův o vlnu zapomenuto nebylo“, čili aby soukeníci mohli přednostně nakupovat vlnu a aby nebyli ochraňováni zločinci, ohrožující bezpečnost cest.⁵⁰

Odpovědi šlechty na městské žaloby se nezachovaly, jen u požadavku o krájení drahých suken je poznámka, že měšťané „praví, že na to listy mají a toho v užívání před váleků byli jsú, ale neukázali jich“.⁵¹

V nové verzi městských požadavků z r. 1524 je obsažena citovaná již stížnost na obchodní podnikání feudálů, opakuje se požadavek zákazu trhu na vesnici, vaření a prodávání cizích piv v mílovém okruhu, o usazování řemeslníků ve vesnicích a o mýtech. Opakuje se také žádost o ochranu proti opovědníkům, kteří „obírají a šacují měšťany bez jejich provinění“.

Navíc se zde objevuje stížnost proti židům: „aby židové řemesel nedělali ani na trhu či na jarmarku kupčili neb prodávali, poněvadž skrz jich kupectví křesťanom veliká újma na živnostech jse děje...“⁵²

Srovnáme-li žaloby moravských a českých měst, vidíme, že moravská města neprotestují proti zakládání a rozvoji poddanských městeček a jejich trhů a že také jejich protest proti venkovskému pivovarnictví se omezuje pouze na dodržování mílového práva. Ani průběh sporu samotného nebyl vzhledem k menší síle moravských měst tak bouřlivý jako v Čechách, avšak i zde se vyskytla obava, „že by skrze to ruoznice nemalá v tom markrabství povstati mohla.“

S touto obavou odcházeli r. 1529 poslové moravských stavů na generální sněm do Budějovic, aby od panovníka vyžádali rozhodnutí sporu. Ve 30. a 40. letech probíhá na sněmech i s panovníkem jednání o městské stížnosti: města znovu formulují své požadavky, předkládají je panovníkovi, ale nemohou stále dosáhnout příznivého výroku. Jednání na budějovickém sněmu bylo bezvýsledné, a tak přijal olomoucký sněm r. 1530 nové usnesení „o tu různici mezi stavy panským, prelátským, rytířským a městy“, zřejmě na panovníkův popud. Obě strany mají podle tohoto usnesení vyslat do Olomouce stejný počet zástupců a společným jednáním spor ukončit. Kdyby toto přímé jednání bylo bezvýsledné, mají se stížnosti obou stran sepsat a poslat králi, jenž pak učiní výpověď. Do té doby však města nemají být trestána stanným právem.⁵³

Jednání bylo zřejmě bezvýsledné, poněvadž v dalších letech je spor znovu předkládán panovníkovi. K dosavadním bodům městských žalob přibývá ve 30. letech ještě žaloba na podporování novokřtěnců, kteří byli usazováni na velkostatech a provozovali zde řemeslo a obchod.

Z této doby se nám již zachovaly také repliky feudálů na městské stížnosti. Roku 1535 na znojenském sněmu prohlašují, že o případech zapovídání městských trhů poddaným nic nevědí a že souhlasí s tím, aby poddaní jezdili na městské trhy prodávat a kupovat; ... „než co se jiných věcí v tom artykulí dotýče, věrte, že my chceme v tom svobodni býti, v kupování a prodávání tak,

jakž jest prve vždycky bývalo a jestliže se vám proti svobodám a privilegiím vašim od koho co děje, víte podle práva jak k takovému přikročiti“.⁵⁴

Podobně hájí feudálové i své právo na vaření piva na svých panstvích a odmítají odpovídat v tomto bodě na žalobu před panovníkem, poněvadž rozhodování o případech, kdy se pivo vaří proti městským privilegiím, náleží podle práva zemskému soudu, kde prý se měšťanům dostane spravedlnosti.⁵⁵

R. 1539 vyzýval Ferdinand obě strany, aby sepsaly své požadavky, ale nepřijal stanovisko feudálů, že se sporné otázky mezi nimi a městy mají řešit u zemského soudu, „neb poněvadž držíte stranu odporní, souditi vám toho nenáleží“.⁵⁶ Ferdinand si zřejmě uvědomil, že rozhodování v tomto stavovském sporu dává možnosti pro zvýšení prestiže královské moci, avšak nenalezl ze sporu východisko, a tak po obvyklých odkladech konečný výrok vyneset nebyl.

Některé ze sporných bodů byly obsaženy v první kodifikaci moravského zemského zřízení z r. 1535, které chrání městské trhy, zakazuje usazování řemeslníků na vsích, ale v základních otázkách, jako je pivovarnictví, vrchnostenský obchod, podpora židů a novokřtěnců, uznává princip oprávněnosti svobodného podnikání vrchností v rámci feudálního velkostatku a respektuje pouze určitá městská privilegia. Dílčí spory o tato privilegia se pak řešily před zemským soudem.

Spory o organizaci trhu a výroby probíhaly i nadále během celého předbělohorského období. Byl to např. spor o předkupní právo na městských trzích, které královská města svým obyvatelům zajišťovala vystrkováním víchů a korouhviček po zahájení trhu. Pokud byly korouhvičky na kostelní věži vystrčeny, nesměli cizí kupci nakupovat. Je přirozené, že toto opatření bylo nevýhodné pro prodávající a pro cizí kupce. Velkostatek vystupoval na městských trzích v obojí úloze a byl tímto opatřením ohrožován zejména při nákupu obilí pro pivovary, zvláště když města dobu vystrkování korouhviček prodlužovala. R. 1540 se na brněnském svatoludmilském sněmu páni, rytíři a preláti usnesli, aby se trhy konaly bez korouhviček a víchů; „Pakli by města královská k tomu přístúpiti nechtěli, tehdy aby ve všech okolo těch měst každý kupovati a prodávati obilí svobodně mohl...“⁵⁷ Tuto vážnou hrozbu mohli feudálové lehce uskutečnit, a proto byla města nucena vyjednávat. Hájila se přirozeně tím, že vystrkování korouhviček je výsadou královských měst; když pak r. 1551 byla nucena svolit, aby se městské trhy konaly bez korouhviček, nechala si zapsat do desek, že se tohoto práva vzdávají dobrovolně, bez újmy svobod. Současně města žádají, aby byly zrušeny zákazy poddaným vozit obilí na trhy do královských měst.⁵⁸ V sedmdesátých letech došlo k nové úpravě, když města žádala císaře o povolení užívat korouhviček s odůvodněním, že chudí řemeslníci musí napřed prodat své výrobky, aby si mohli od sedláků nakoupit potraviny. Zákazu korouhviček využívají ve svůj prospěch překupníci a měšťané tak při-

cházejí do záhuby. Na císařovo doporučení bylo přijato kompromisní usnesení, podle kterého města mohla vystrkovat korouhvičky po dvě hodiny po východu slunce.⁵⁹

Teprve počátkem 17. století sepisují města znovu své stížnosti proti vyšším stavům a předkládají je panovníkovi. Žádají, aby byl zrušen sněmovní artykul z r. 1600, podle kterého města nesměla kupovat statky, aby nebyla přetěžována rukojemstvími za královské dluhy a aby nemusela po příliš dlouhou dobu vydržovat zemské vězně.

Podstatnou část stížností měst představuje opět organizace obchodu. Přestože jsou měšťané osvobozeni ode všech mýt na Moravě i v Čechách a že při každém nově zavedeném mýtu tuto svou svobodu ohlašují, „nyní ... bejvají mnozí nuceni a zastavováni, aby mejta spravovali“; „že židé a toufaři vlny a obilí a jiné orkaufy po vsech překupují, proti zřízení zemskému všelijaké obuvi, hospodářské věci v domích svých prodávají i jinam po zemi rozvážejí na škodu měst, aby jim to zastaveno bylo“. Konečně města protestují proti sněmovním artykulům z r. 1608 a 1609 o skladování vín v šlechtických domech ve městech.⁶⁰

Šlechta začala během 16. století skladovat ve svých městských domech víno a provozovat s ním obchod, a to jak přímým šenkováním v domech, tak prodáváním do městského okolí. Protože tím byl ohrožován městský obchod vínem ve městě a v nejbližším okolí, narazilo skladování vína v městských šlechtických domech na odpor měšťanů i městské správy. Vyšší stavové proto přijali na bartolomějském sněmu r. 1608 artykul, podle něhož „páni obyvatelé stavů vyšších, ježto domy své v městech mají, i ty osoby v městě bydlející, kteříž statku pozemského nemají, vína svá utěžená pro lepší opatření a k trunkům svým jakž vejš dotčeno do měst do domův svých svážeti a skládati i zase z města ven pod obručí prodávati neb odbývati a toho požívati mohli“. Bez povolení města však nemají prodávat vína přímo do města a šenkovat ve městě.⁶¹ Města s vyhlášením tohoto artykulu nesouhlasila, takže dodatek praví, aby se města — cítí-li se dotčena ve svých právech — obrátila se stížností na panovníka. Přes protesty měst byl tento artykul na sněmu následujícího roku potvrzen. Šlechta se při dokazování legálnosti artykulu dovolávala smlouvy z r. 1486, podle níž mohla ve svých městských domech víno pro vlastní potřebu skladovati.

Stížnosti měst z počátku 17. století již neprotestují proti vrchnostenskému pivovarnictví, jehož vítězství již bylo definitivní. Nenalézáme zde ani stížnosti proti venkovským trhům. Opakují se však stížnosti na mýta a na židovský a novokřtěnecký obchod, jehož konkurence zřejmě stále vzrůstala. Spor o skladování vína pak ukazuje, že se situace zcela změnila: zatímco začátkem století hájila města svá obchodní privilegia na teritoriu velkostatku, musela nyní proti vrchnostenskému obchodu hájit přímo své hradby.

Podobně jako v Čechách je i na Moravě důležitou fází pronikání velkostatku do sféry trhu podpora poddanských městeček. Prosperující městečka byla pro velkostatek nejen cenným zdrojem přímých dávek, ale především obchodním centrem panství, umožňujícím kontrolovat trh. Síť poddanských měst a městeček se vytvářela tím, že feudálové povyšovali vesnice na městečka a udíleli jim výrobní a tržní privilegia a že získávali do svého vlastnictví města původně královská. Přechod královských měst do kategorie měst poddanských probíhal zvláště intensivně v 15. a počátkem 16. století a souvisel s teritoriálním vývojem velkostatku. Menší královská města, kolem nichž se soustředilo souvislé území feudálního velkostatku, se stala nakonec sama součástí feudálního pozemkového vlastnictví. K tomuto procesu podstatně přispívala slabost královské moci. Tak se např. Uherský Brod stal r. 1506 součástí panství pánů z Kunovic, Přerov přešel r. 1457 do vlastnictví Tovačovských z Cimburka, Ivančice r. 1460 Jindřicha z Lipé, později Pernštejnů, Hodonín r. 1512 Viléma z Pernštejna, Bzenec r. 1514 Michala Podmanického, Pohořelice r. 1514 do vlastnictví Viléma z Pernštejna atd.⁶²

Do druhé poloviny 15. a do první poloviny 16. století spadá také největší počet povýšení a udělení privilegií. Na základě Hosákovy Vlastivědy dostáváme o počtu privilegií, vydaných za vlády jednotlivých panovníků, tento obraz:

Doba	Povýšení město městečko		Potvrzení	Výroční trhy	Potvrzení	Týdenní trhy	Potvrzení	Odlůmrť	Potvrzení	Reluce robot	Potvrzení	Šenk piva	Potvrzení	Šenk vína	Potvrzení
	do r. 1471	—	3	—	30	—	3	—	18	—	4	—	—	—	—
1471—1526	1	9	—	76	—	14	—	36	2	11	—	1	—	4	—
1526—1564	1	28	—	118	—	41	—	23	1	12	—	2	—	8	2
1564—1576	1	5	—	37	2	5	1	5	—	4	—	1	—	2	—
1576—1608	2	7	—	38	1	11	—	6	—	13	—	3	1	7	—
1608—1621	—	2	—	18	—	3	1	1	—	4	—	—	1	1	—
Celkem	5	54	—	317	3	77	2	89	3	48	—	7	2	22	3

Ve druhé polovině 16. století mají již takřka všechna střední a velká panství poddanské městečko, obdařené tržními výsadami; na největších panstvích je dokonce městeček několik. Tato skutečnost způsobila, že feudální velkostatek uznal princip soustředění trhu a řemeslné výroby do měst. Do zemských zřízení byly zařazeny články, zakazující působení řemeslníků na ves-

nicích,⁶³ a článek „Ve všech aby trhu a obilí překupování a jiných potřeb nebylo.“⁶⁴ Jsou to staré zásady, formulované původně ve prospěch měst, jejichž funkce se však nyní podstatně změnila. Z původní ochrany výlučnosti řemeslné výroby a obchodu v královských městech se nyní změnila v nástroj, kterého feudální velkostatek využíval proti královským městům. Při tom byla uznávána zásada, že „což se pánuov, prelátův, rytířstva a měst královských dotýče, ti i ve všech kupovati k potřebě své mohou, ven z země nevozíc.“⁶⁵ Hlavním postiženým byl za této situace vedle překupníků poddaný, který nesměl prodávat obilí doma, ale musel je vozit na kontrolovaný trh. Poddanské řády nejen že opakují zásadu o městském trhu, ale přímo poddané nutí, aby vozili obilí na městské trhy. „A protož o tom příkazují, abyste takových skupování buď formanům aneb jedni od druhých nedopouštěli než kdož má nějaké vobilí, ten do města Třebíče nebo městeček na panství mém dovez a na trhu svobodněm prodávej“ praví třebíčské zřízení z r. 1573,⁶⁶ jakož i zřízení jiná.⁶⁷ Překupnictví se stává pro velkostatek stejným nebezpečím jako pro královská města a je v předpisech zakazováno; avšak už to, že se tyto zákazy stále opakují, ukazuje, že jeho růstu zabráněno nebylo.⁶⁸

V poměru feudálního velkostatku k poddanským městečkům můžeme rozpoznat dvojí období. Mezníkem je vývoj vrchnostenského pivovarnictví. V druhé polovině 15. a na počátku 16. století existovala mezi feudálním velkostatkem a městečky shoda zájmů. Bývalá královská města pouze vyměnila výběřčího poplatků, menší městečka pak z hospodářské politiky velkostatku těžila. Kromě tržních privilegií získávala městečka i jiné významné výsady: od r. 1471 do konce vlády Ferdinanda I. bylo např. městečkům vydáno 77 odúmrtních privilegií, takže odumřelé majetky spadaly většinou na městské rady a majetkové právo obyvatel městeček se posílilo. V řadě městeček proběhla současně s povýšením reluce robot na platy, takže odpadala robotní forma feudální pozemkové renty. Některým městečkům byly dokonce uděleny výsady i na šenkování piva a vína.⁶⁹ Ve druhé polovině 16. století se však situace začala měnit v důsledku rozvoje vrchnostenského pivovarnictví a růstu potřeby pracovní síly na feudálním velkostatku. Vrchnostenské pivovary zatlačily pivovarnictví a sladovnictví poddanských městeček, která tak přišla o hlavní zdroj svých příjmů. Koncem 16. století se dokonce objevily pokusy zavádět v poddanských městečkách roboty.⁷⁰ Tak se i na poddanských městečkách projevil negativní vliv vrchnostenského hospodářství, který v 17. století vyvrcholil jejich hospodářskou ruinou.

Soustředování trhu do poddanských městeček a podpora těchto městeček, namířená proti královským městům, byla pouze jednou stránkou vrchnostenské obchodní politiky. Její druhou stránkou byly vrchnostenské nákupní a prodejní monopoly.

Nejdůležitějším monopolem a zdrojem zisků feudálního velkostatku se v 16. století stalo pivovarnictví.⁷¹ Pivo bylo již ve starším středověku v českých zemích nejrozšířenějším nápojem a v době naturálního hospodářství se vyrábělo po domácku. S rozvojem měst se stalo pivovarnictví a sladovnictví městskou živností. Původně ji provozovali všichni měšťané, ale postupně se pivovarnictví a šenk omezovaly na právovárečné domy a na cechovní příslušníky. Královská města ovládala ve 14. a v 15. století tržní produkci jak v samotných městech tak na venkově dodáváním piva do výsadních krčem. V mílovém okruhu bylo kromě toho šenkování jako řemeslo součástí mílového práva. Na venkově zaručovala městskému pivu široký odbyt i jejich dobrá kvalita.

Vedle městského pivovarnictví se na venkově stále udržovalo domácí pivovarnictví selské, které se města snažila omezit; také feudálové si pro svou potřebu vařili pivo na svých venkovských sídlech.

S rozvojem poddanských městeček ve druhé polovině 15. a v první polovině 16. století rostlo i jejich pivovarnictví jako jedna z nejdůležitějších živností a stalo se prvním konkurentem královských měst na venkovském trhu. Jak ukázaly poslední práce, byl rozvoj pivovarnictví na feudálním velkostatku ve druhé polovině 15. a v první polovině 16. století záležitostí poddanských městeček a vrchnosti z něho těžily prostřednictvím dávek.⁷² Na velkých panstvích se v této době vlastní vrchnostenské pivovary ještě nezakládaly.⁷³

Vzhledem k poměrně řídké síti královských měst nedošlo na Moravě k odporu proti pivovarnictví a konkurenci poddanských měst, a to také z toho důvodu, že namnoze šlo o bývalá města královská. Královská i poddanská města však již koncem 15. století poznala konkurenci menších rytířských statků, na kterých se pivo začalo vařit a prodávat již v této době, a to i v městském mílovém okruhu. Knihy pŕihonŕ přinášejí řadu svědectví o těchto sporech, které většinou zaznamenali Hrubý a Matějek.

Uvedme několik těchto sporů, zapsaných ve Vlachovském kodexu:

R. 1513 žaluje Jevičko Petra Šedika z Kunčiny, že proti městským svobodám vaří a šenkuje pivo v Jaroměřicích;⁷⁴ r. 1524 žaluje Jemnice Honza z Pavíkovice, že šenkuje na Polici;⁷⁵ r. 1538 znovu Jemnice Bohuše Hrubčického z Čachlina, že vaří na prodej v Uponešicích;⁷⁶ Uherské Hradiště žaluje r. 1512 Jana ze Zvole a na Kunovicích, že vaří a šenkuje pivo na kunovickém zámku;⁷⁷ Uherský Brod, v jehož okolí bylo několik rytířských statků, pohání r. 1515 Petra Kuželíka ze Žeravic, že šenkuje na Bánově,⁷⁸ r. 1514 Viléma z Víckova rovněž o šenk v Bánově,⁷⁹ r. 1546 Jiřika Vlachovského z Vlachovic, že vaří a vystavuje ve vsi Oujezdci;⁸⁰ r. 1550 pohání Uničov Vítko Chotického ze Ptení, že vaří pivo u tvrze Biňovic.⁸¹ V několika případech vrchnosti soudně hájí mílové právo svých poddanských městeček proti pivovarnictví jejich šlechtických sousedů. Tak roku 1533 pohání Vilém z Víckova Jiřika Stolbaského z Doloplaz, že vaří pivo ve své vsi Kostelci na škodu jeho městečka Koryčan;⁸² r. 1534 pohání Vladislav Mezeříčský z Lomnice Jiřika ze Sutic, že „dal v nově vařit pivo na svém dvoře Podbřezicích na škodu jeho lidem Rousínovským“.⁸³

Vedle rytířů se na pivovarnictví a šenku v okolí měst podílely i kláštery. Jeden z nejstarších městských púhonů o vaření piva podalo r. 1491 město Litovel proti kartouzskému klášteru v Olomouci, protože „ve své vsi Loučanech slady dělá, piva varí a prodává“ proti svobodám a vysazením jejich města.⁸⁴ V mílovém okruhu města Olomouce dovoloval opat kláštera hradišského, aby se v krčmách poddanských vesnic kláštera čepovala cizí piva⁸⁵ apod.

Drobné statky tedy již koncem 15. stol. a počátkem 16. století zřejmě začaly vařit a šenkovat pivo ve svých pivovarech. Nevíme, zda toto pivovarnictví mělo na drobných statech monopolní charakter, zda poddaní musili pivo kupovat či zda bylo dodáváno jen krčmářům, jisto však je, že jak poddanská tak královská města začala tuto konkurenci pociťovat.

Zemský soud, před kterým se procesy konaly, uplatňoval při jejich rozhodování dvojí kritérium. Respektoval mílové privilegium, pokud je města měla výslovně uděleno, a dával ověřovat, zda se šenk skutečně nachází v mílovém okruhu města. Pokud město neprokázalo, že šenk je uvnitř mílového okruhu, ztrácelo při. Ani mílové privilegium však město neochránilo, prokázal-li obžalovaný, že na své tvrzi či vesnici vařil pivo již dříve, aniž byl od města pro tuto věc žalován. Za těchto okolností tedy bylo mílové právo před zemským soudem takřka bezcenné. Pouze ty pivovary, které byly prokazatelně „v nově postaveny“ uvnitř mílového okruhu, byly zemským soudem zakazovány.

Velká panství v první polovině 16. století ještě podporovala pivovarnictví poddanských městeček a dokonce i poddaných, a to nejenom před zemským soudem, ale i udělováním privilegií a výsad na vlastních panstvích. Pivovarnictví poddanských městeček nabývalo na velkých panstvích v první polovině 16. století monopolního postavení. Zvláště Vilém z Pernštejna podporoval pivovarnictví svých poddanských městeček „poněvadž znám, že při každém mým městečku živnosti vaše sou nejpřednější piv vaření“. V nedvědicím zřízení, z něhož je výrok citován, jsou měšťané podrobně instruováni, jak mají pivo vařit a přímo se jim nařizuje, aby piva „do vsí se na slušné míře vystavovaly“.⁸⁶ Monopolní postavení městského pivovaru tovačovského potvrzují výsady, udělené některým vesnicím, podle nichž si vesnice mohly vystavovat svoje pivo za náhradu tovačovskému pivovaru.⁸⁷ Matějek dokonce uvádí několik případů z první poloviny 16. století, kdy vrchnosti pronajaly městečkům svoje vybudované pivovary. Na velkém panství třebičském dostalo město Třebíč od Jana z Pernštejna r. 1547 řád, podle něhož musilo 15 vesnic z mílového okruhu povinně odebírat pivo z jeho pivovaru, kdežto ostatní vesnice měly v té době ještě právo svobodného šenku.⁸⁸

Obrat v pivovarnictví na velkých panstvích nastává teprve ve druhé polovině 16. století. Velkostatek je v této době již natolik konsolidován, že může pivovarnictví převzít do vlastní vrchnostenské režie a zavést monopolní prodej

piva poddaným, jehož výhody barvitě líčí anonymní „Rozmlouvání...“ Pán, debatující s rytířem o hospodářství, klade pivovarnictví nade všechny ostatní zdroje důchodů a jeho výhodnost objasňuje těmito slovy: „...poddani moji všickni pšenice nikam jinam vézti nesmějí než ke mně, piva od žádného bráti nesmějí než ode mne. A kdo by pšenici do města vezl a pivo tam bral, hned mi musí jednu kopu grošův pokuty dáti. A při tom od nich pšenici беру, zač stojí, po 16 a po 17 groších českých nedráže, a pivo jim vystavuji po 35 groších obyčejně. Tolikáž drva pivovarská i hvozdová nestojí za mnoho, neb mi je lidé moji z okolních vesnic v mých lesích v rovenství dělají, a potomně robotou odvézti musejí.“ A co když se stane — ptá se rytíř — „jak se to trefuje, že se pivo nepodaří, buďto že bude smrduté, podpuštěné, zastuzené a zkažené, tuť také na tom zisku žádného míti neráčíte?“ A pán odpovídá: „nevěřte vy tomu, musí chlapi píti všechno napořád, zdař se nebo nezdař, a zouplna zaplatiti, jako za nejlepší.“⁸⁹

Ve druhé polovině 16. století jsou postupně zřizovány panské pivovary téměř na všech velkých panstvích a počátkem století 17. je již pivovarnictví poddanských městeček zcela zatlačeno do pozadí. Většinou je omezeno jenom na šenk ve vlastním městě, ale nesmí vystavovat ve vesnicích panství. Vrchnostenské pivovary mají přirozeně daleko větší kapacitu. Podle berního přiznání posudného vystavovaly pivovary v r. 1610:⁹⁰

v Dřevohosticích:	vrchnostenský 502 sudy; městský	25 sudů;
v Zábřehu:	vrchnostenský 540 sudů; městský	125 sudů;
v Brumově:	vrchnostenský 366 sudů; městský	9 sudů;
v Hranicích:	vrchnostenský 255 sudů; městský	83 sudů;
v Podštátě:	vrchnostenský 210 sudů; městský	41 sudů;
v Malenovicích:	vrchnostenský 145 sudů; městský	28 sudů.

Na většině velkých panství nechává velkostatek i ve druhé polovině 16. století živořit pivovar poddanského městečka, ale nechybějí ani případy, kdy je tento pivovar vykopen nebo odebrán a poddani městečka musí šenkovat pivo z panského pivovaru.

Na panstvích byla zavedena pevná přímusová organisace. Ze všech krčem byla vyloučena konkurence cizích a městských piv a krčmáři odebírali jen vrchnostenské pivo. Základní starostí úředníka bylo, aby byla zajištěna pravidelná dodávka vrchnostenského piva do krčem, aby nikde nedocházelo k tomu, že by pivo nebylo na skladě. Velkostatek však nenechával šenk svého piva jen na koupěchtivosti poddaných, ale přímo určoval množství, které musí být vyšenkováno. Tak mělo vaření piva zcela pravidelný ráz a jeho množství mohlo být určeno přímo v normativních předpisech.⁹¹

Rozsah vrchnostenského pivovarnictví byl tudíž závislý především na

počtu poddaných na panství. Berní registra z počátku 17. století tuto závislost na většině panství dokazují s výjimkou několika případů velkých panství, kde monopolní organizace nebyla zavedena.

Organisaci vrchnostenského pivovarnictví podrobně popisují instrukce. Na jednom nebo i na více místech v panství se zřídil pivovar, který vedl sládek s několika pomocníky. U pivovaru byla i sladovna. Každé panství mělo také svou chmelnici. V předbělohorské době se vařilo většinou pšeničné pivo, jen výjimečně se používalo sladů ječných. Na velkých panstvích nestačilo vlastní obilnářství krýt potřebu pivovarů, i když vedlo k neúměrnému rozšíření pěstování pšenice. Výroba však byla podřízena odbytu, nikoli surovinové základně: pšenice na stanovené dávky se kupovala jak od poddaných, tak na městských trzích a zřejmě i od překupníků.

Kvalita pivovarnictví vrchnostenských pivovarů zřejmě nikde nedosahovala kvality městských piv a slova pána z „Rozmlouvání“ o prodeji zkaženého piva nebyla zřejmě planá. Četné doklady o špatné kvalitě vrchnostenského piva poskytují poddanské spory.⁹²

Stejně jako výroba a prodej piva bylo i šenkování vína považováno ve středověku za typicky městskou živnost a měšťané kromě zásobování vlastního městského šenku dodávali víno i do venkovských krčm. Již Tovačovská kniha však stanoví, že „pán nebo zeman, té vsi vrchní pán, muož pro svú potřebu šenkovati bez lidského útisku“.⁹³ Hlasy z městského prostředí v boji o organizaci trhu ukazují, že již ve druhé polovině 15. století pronikal vrchnostenský obchod s vínem do městské hegemonie v této oblasti. Během 16. století se z šenku vína na feudálním velkostatku vyvinul další monopol podle zásady, že vrchnost má právo využívat svých poddaných trhem. Mimovrchnostenské šenkování vína je na vesnici povoleno jen těm, kdož šenkují víno z vlastních vinohradů; „... než kteříž by lidé ve všech vinohradův svých nemajíc šenk vinný provozovati chtěli, ti aby bez vůle pána svého vín nešenkovali, lečby na obecní šenk měli.“⁹⁴

V zásadě mohla vrchnost vystavovat do vesnic k šenkování víno podle svého uvážení a svých možností; přesto však šenk vína nenabyl na většině panství nikdy takového rozsahu a organizace jako šenk piva, a to jednak vzhledem k omezeným nákupním možnostem poddaných, jednak z toho důvodu, že značná část velkostatků v horských oblastech musela veškeré víno nakupovat a dopravovat na velké vzdálenosti. Tyto okolnosti i všeobecná tendence ke specifikaci poddanských povinností způsobily, že jednotlivým vesnicím bylo jako povinnost určeno vyšenkování určitého množství vína do roka za pevně stanovené ceny nebo za ceny poněkud vyšší než na městském trhu.⁹⁵

Značné možnosti k rozšiřování vinného šenku poskytoval feudálnímu velkostatku trh poddanských městeček. Podobně jako pivovarnictví patřil totiž vinný

šenk k jejich výsadám. Ve druhé polovině 16. století si však feudální velkostatek vinné šenky mnoha poddanských městeček podržuje buď tím, že je nutí k odběru vrchnostenského vína vůbec, nebo tím, že jim ukládá povinnost vyšenkovat ročně určité množství vína, jako poddanským vesnicím. Pěkným příkladem je v tomto směru ustanovení o šenkování vína pro městečko Opatov z roku 1595: „Než co se šenku vína v tomž městečku mém Opatově dotýče, to sobě v moci své pozůstavuji, aby oni Opatovští k domácímu šenku odnikud vín nekupovali ani přiváželi ani nešenkovali než ode mne, erbův a budoucích potomkův mých... je brali, kterážmu od nás v slušnosti, jak se do městečka prodávati bude.“ Jen o jarmarku si mohl každý měšťan nakoupit víno volně a o frejmarku je vyšenkovat. Avšak „pakliby kdo z nich (měšťanů) takového vína při týchž frejmarcích nevydal a nevyšenkoval, má mu od purkmistra a konšclův zhamováno a změřeno býti a ten, komu by takové víno zůstalo, bude je moci jinam na cizí grunty z gruntův mých prodati a sobě zpeněžit, však blíže jedné míle od gruntů mých je neodbývajíc“.⁹⁶ Zde je tedy dokonce uplatněna zásada mílového práva od hranic feudálního velkostatku.

Rozvoj pivovarnictví zatlačil do pozadí další monopol — monopol na výrobu a prodej lihovin, který se velmi rozšířil např. v Polsku. Palírny sice mezi vrchnostenskými podniky nacházíme na mnoha panstvích;⁹⁷ rovněž pálenka se ve vesnických krčmách prodávala: její prodej však nebyl organizován ani zmonopolisován a na větších panstvích nenacházíme za prodej pálenky žádné příjmové položky. Koncem 16. století je výroba pálenky z obilí zakázána sněmovními předpisy. Sněmy z let 1590, 1595 a 1596 konstatují, že pálením sladů a obilí vzniká nedostatek obilí pro poddané i pivovary a rovněž roste jeho dražota. Proto žádná vrchnost nemá na svých panstvích pálení dopustit a má zničit přístroje na pálení pod pokutou padesáti kop. Dohlížet mají menší úředníci brněnského a olomouckého kraje.⁹⁸ Podobná ustanovení se vyskytují i v instrukcích, jsou však zaměřena především proti domácí výrobě pálenky.⁹⁹

Při velkém rozmachu vrchnostenského rybníkářství není překvapující, že si feudální velkostatek zajišťoval přímusový odbyt ryb. Již r. 1518 byl na brněnském sněmu přijat článek, který přešel do všech zemských zřízení 16. století: „Svoleno jest, aby páni a rytířstvo lidem svým nebránili ryb kupovati na rybnících, kdež by se kterému zdálo. Všakž na ten způsob: Jestliže by kdo z pánuov aneb z rytířstva, ryby své maje, lidí svých v tom užití chtěl, aby jeho ryby rozebrali, aby toho vuoli jměli lidem svým rozkázati, aby tak učinili. A potom, chce-li kto kde jinak kupovati a jedny vedlé druhých prodávati, každý toho svobodu měj.“¹⁰⁰ V úvodu článku je obsažena dohoda mezi panským a rytířským stavem: „což se ryb prodávání dotýče v městech a městečkách, rytířstvo v panských a páni zase v jejich svobodně budou prodávati ryby a voziti na ty dni,

kteříž k trhóm vysazení jsú, a v jarmarky“.¹⁰¹ Jde zde tedy zřejmě o výhodu na trhu vlastních měst. Máme však také doklady o tom, že velkostatek postupoval od výhody na trhu k určování množství ryb, které mají poddaní vykoupit, a že nutil k nákupu ryb nejen městečka, ale i poddané na vesnicích.¹⁰² Dálo se tak přirozeně jen tam, kde se při výlovu hned nesešel dostatek kupců.

Přimusy pronikají i do ostatních odvětví vrchnostenské výroby, například do prodeje dřeva,¹⁰³ vrchnostenského dobytka poddanským řezníkům apod.¹⁰⁴ Velkostatek ovšem nemohl poddané nutit k nákupu těch produktů, které byly jejich vlastními tržními produkty, zejména obilí a dobytka.

V 16. století si velkostatek zajišťuje zaváděním a posilováním předkupu ního práva poddanské výrobky, potřebné pro vrchnostenskou výrobu nebo pro vrchnostenský obchod.

U obilí si vrchnosti zavedly mimo tržní nákup obilí přímo na vesnicích. Obilí se tu skupovalo pro potřebu vrchnostenských pivovarů ihned po skončení žní, kdy bylo laciné a kdy ho bylo dostatek.¹⁰⁵

Mnoho dokladů máme o vrchnostenském předkupním právu na dobytek. Takřka ve všech instrukcích se poddaným nařizuje, aby neprodávali dobytek mimo hranice panství bez svolení vrchnosti. Za přestoupení tohoto nařízení se zavádějí pokuty.¹⁰⁶ Zevšeobecnění vrchnostenské kontroly nad poddanským obchodem s dobytkem dosvědčují moravské soudní artykuly z počátku 17. století, v nichž se praví: „Také se o tom vám všem přísně a dostatečně přikazuje a poroučí, aby žádný pod žádným vymyšleným způsobem žádného velikého ani malého dobytka ven z panství neprodával bez povolení vrchnosti aneb úředníka. Pakli kdo co bezelstně (maje toho čím chovati) prodati chtěl, opověz to pánu neb ouředníku, nebude-li k ruce panský koupeno, bude se moci teprva jinam prodati. Pakli by se kdo toho dopustil, a něco tak prodal bez povolení ouředníka, ten dej pokutu 1 kopu gr. č. anebo bečku soli a mimo to ještě bude trestán ku příkladu jiných.“¹⁰⁷ Vrchnosti sledovaly regulaci poddanského obchodu s dobytkem i to, aby poddaní příliš nesnižovali stavy užitkového dobytka a neohrozili tak svá hospodářství.

Dále si vrchnosti vyhrazovaly právo předkupu vína od vlastních poddaných. V odhadu otnického statku je např. ustanovení, že „tíž lidé jestli svých vín utěžených šenkovati nechtějí, jsou povinni pánu je v slušnosti prodati“.¹⁰⁸

Předkupní práva byla v 16. století udělena i řemeslníkům poddanských městeček, kterým poddaní musili přednostně prodávat především vlnu a dobytek.¹⁰⁹

Jak prodejní, tak i nákupní monopoly se tedy v předbělohorské době v právním slova smyslu prosadily jako nárok vrchnosti na „využití poddaných trhem“. Ve skutečnosti se plně prosadil pouze monopol šenku piva a částečně i vína. Ostatní monopoly existovaly vedle běžného tržního styku a vrchnost jich namnoze používala jen k jeho doplnění.

Do oblasti vrchnostenských monopolů a přímusů spadají v celé oblasti evropského feudalismu mlýny, které poskytovaly pravidelný zdroj příjmů naturálních, když poddaní odváděli za mletí část obilí, nebo peněžních, pokud za mletí platili. Vrchnosti měly přirozeně vždy zájem na tom, aby tyto příjmy plynuly od jejich poddaných do vrchnostenské pokladny. To se mohlo uskutečňovat v podstatě dvojím způsobem: buď byly zřizovány mlýny poddanské, nebo mohla vrchnost mít své vlastní mlýny vrchnostenské, které buď pronajímala mlynářům, nebo provozovala mlynářství „ve vlastní režii“. V období převahy peněžní renty byly na vesnicích většinou poddanské mlýny, z nichž některé byly připojeny přímo ke gruntu; vedle nich známe i velké mlýny výsadní, při nichž byla větší výměra rolí a k nimž náleželo vždy více vesnic. Mlynáři na těchto mlýnech měli poměrně vysoký úrok a různé zvláštní povinnosti, např. tesařské řemeslnické práce a výkrm vepřů pro vrchnost.

Ve druhé polovině 16. století dochází na některých velkých panstvích k budování velkých vrchnostenských mlýnů a v souvislosti s tím k reorganizaci mletí poddanského obilí. Na telečském panství, kde ještě v první polovině 16. století nebyl žádný vrchnostenský mlýn, přistoupil k jejich výstavbě Zacharyáš z Hradce. Zatím co staré poddanské mlýny měly obvykle 2–4 mlýnské kameny, kupovala nyní vrchnost pro jediný mlýn 16 kamenů. Mlynářská instrukce popisuje organizaci mletí v tomto velkém mlýně. Je zde zaměstnán nejen mlynář se svými pomocníky, ale i zvláštní mlynářský písař, který vede podrobnou písemnou agendu o množství poddanského a vrchnostenského obilí přiváženého na mletí, jakož i o veškerých příjmech a vydáních. Ke mlýnu bylo přiděleno 16 vesnic; každá vesnice dostala od písaře termín, kdy má přivážet obilí na mletí, takže provoz mlýna byl zcela plynulý.¹¹⁰

Nejrozsáhlejší reorganizací mlynářství byla v českých zemích akce Rožmberků v 90. letech 16. století, zpracovaná ve studii Honcově. Týkala se současně všech rožmberských panství, kde bylo zrušeno 140 poddanských mlýnů; 123 jich bylo ponecháno a byly jim zvýšeny naturální platy. Kromě toho zůstalo v provozu 27 velkých mlýnů vrchnostenských. K těmto mlýnům byly nově rozděleny všechny vesnice tak, aby byl zajištěn jejich plynulý provoz.¹¹¹

Organisace trhu, zaváděná feudálním velkostatkem, je organizací typicky feudální. Vychází z hegemonie feudálů ve stavovském státě a ze slabosti královských měst a je v dialektickém vztahu s postupujícím znevolením venkovského obyvatelstva. Velkostatek likviduje privilegované postavení královských měst v obchodním styku, které bylo produktem feudalismu, ale na místo městských tržních privilegií zavádí daleko reakčnější výsady patrimoniální. Nešlo tedy ani v náznakou o „svobodu trhu“, ale o „svobodu“ feudálů, uspořádat tržní poměry podle jejich potřeb. Zvláště kořistnická je organisace trhu zaváděná velkostatkem

vůči poddaným — stává se integrální součástí feudálního vykořisťování. Pří-
musová organizace trhu vede tedy k zvyšování feudální pozemkové renty, stává
se jakýmsi druhem naturální povinnosti poddaných, což je vyjádřeno v teorii
o „využití poddaných trhem“, a je důležitým symptomem „druhé nevolnictví“.

V RCHNOSTENSKÁ VÝROBA

V dosavadní literatuře je rozvoj vrchnostenské výroby sledován
vždy podle jednotlivých výrobních odvětví: rybníkářství, pivovarnictví, dvory,
lesní hospodářství, vinařství, nezemědělská výroba apod. Tento postup má svoje
oprávnění, poněvadž spojitost jednotlivých výrobních odvětví nebyla tak těsná,
aby se všechna musela vyvíjet současně. Na rozvoj jednotlivých výrobních od-
větví působily vlivy přírodní a ekonomické, a to v různém pořadí a s různou
intenzitou. Proti velkostatku v jiných zemích východní Evropy, který se zaměřo-
val především na obilnářskou a dobytkářskou výrobu, je český a moravský velko-
statek charakterisován právě velkou výrobní pestrostí. Objevují se skutečné
vlny zakládání rybníků, pivovarů nebo dvorů, které tvoří etapy ve vývoji velko-
statku. Je přirozené, že tyto „vlny“ nebyly všeobecné, neprobíhaly zcela rovno-
měrně na všech panstvích, z nichž některých se dokonce vlivem nepříznivých
přírodních podmínek (rybníky) dotkly jen velmi málo.

Všimneme si tedy rozvoje jednotlivých výrobních odvětví, ekonomických
důsledků jejich vývoje, jakož i rozdělení výsledků hospodářské činnosti.

Rybníkářství je považováno za nejtypičtější výrobní odvětví českého
a moravského feudálního velkostatku v 15. a 16. století. Podle Hrubého byl
rozvoj rybníkářství na přelomu 15. a 16. století nejvýraznějším projevem „pře-
vratu“ v hospodářském životě, neboť jím začíná nová etapa ve vývoji feudálního
velkostatku.¹¹² V posledních letech rybníkářství znovu upoutává pozornost bada-
telů, ať již samo o sobě či jako součást studií o velkostatku. Pro Čechy jsou to
studie Míkovy,¹¹³ pro Moravu pak nejnověji Hurtův pokus o celkovou syn-
tému.¹¹⁴ Tyto nové práce upravují chronologii rybníkářství, ukazují jeho terito-
riální rozšíření, jeho organizaci, techniku a ekonomiku a zabývají se i otázkou
sociálních důsledků rozvoje rybníkářství pro postavení poddaných.

Míka, Graus i Hurt ukázali, že první větší rozvoj rybníkářství nastává v čes-
kých zemích ve druhé polovině 14. století a pokračuje do husitských a uherských
válek. Z této doby máme ovšem pouze výčet rybníků, ale i ten ukazuje, že
Moravu již v této době pokrývala pravidelná síť menších rybníků.¹¹⁵

Rozvoj rybníkářství ve 14. a 15. století vedl k nashromáždění cenných
zkušeností, které se plně uplatnily až koncem 15. a v 16. století. Do období vlády
Lucemburků na Moravě klade Hurt důležitou změnu ve způsobu chovu kaprů —

oddělení chovu plodu od chovu lovného kapra. Byl také poznán rozhodující význam živin, proteplení mělké vody, byly zdokonaleny metody stavby hrází a zejména výměřování polohy rybníka a zavlažovacích systémů. Zdokonalení rybníkářské techniky, jejíž vrchol je popsán ve spise Dubraviově, časově souhlasí s vytvořením neobyčejně výhodných ekonomických podmínek pro rozvoj rybníkářství. Po rybách byla totiž velká poptávka na domácím i zahraničním trhu a ceny byly poměrně vysoké. Rybníkářství vyžadovalo velkou investici jen při založení rybníka, ale jeho další výrobní náklady byly ve srovnání s jinými výrobními odvětvími celkem nepatrné. Vzhledem k úbytku obyvatelstva v 15. století a z něho vyplývající značné výměře poustek, měli feudálové i dostatek půdy k zakládání rybníků a k nahrazování zatopených pozemků, takže rybníkářství nevedlo k ruině poddaných a tak k úbytku jiných příjmů. Za těchto okolností tedy bylo rybníkářství první ekonomickou reakcí feudálního velkostatku na krizi důchodů v 15. stol. a představuje první fázi budování rozvinutého zbožního vrchnostenského hospodářství.

Hurtova práce potvrdila Hrubého tézi, podle níž velká vlna zakládání rybníků proběhla koncem 15. a počátkem 16. století.¹¹⁶ V této době se začaly budovat rozlehlé mělké rybníky v nížinných a bažinatých polohách. Rozvoj rybníkářství byl od poloviny 15. stol. všeobecný: podílely se na něm všechny stavy a všechny vrchnosti, dokonce i poddanská města, ojedinele i poddaní a poddanské obce. Na Moravě dokonce vznikl jakýsi rybníční systém. Největší rybníky byly vybudovány na jižní Moravě (hodonínský Nesyt — 1000 jiter, Písečný u Hodonína — 600 jiter, Sedlecký u Mikulova — 750 jiter), v dyjskosvrateckých úvalech Měnínský — 1180 jiter, Zatčanský — 425, Slaný u Pohořelic — 372 jiter) a na Hané (tovačovský Stašov — 687 jiter).¹¹⁷

Starou rybníkářskou oblastí je Českomoravská vysočina, která byla v podhůří a na úbočí pokryta drobnými rybníky a na náhorních rovinách opět rybníky rozlehlými (Velké Dářko — 379 jiter). Oblast Jeseníků a Karpat byla pro nevýhodné přírodní podmínky na rybníky chudá.

Ačkoli Dubravius nabádal vrchnosti, aby si na svých statcích vybuodovaly dostatek plodových rybníků, vyvinula se v 16. století situace tak, že se menší horské rybníky specialisovaly na odchov plodu, který dodávaly do velkých nížinných rybníků na „výtah“.

Stejně jako v Čechách byla i na Moravě řada velkých rybníkářských podnikatelů, kteří ovšem nedosáhli věhlasu Rožmberků a Krčína z Jelčan. Z olomouckých biskupů to byl zejména Stanislav Thurzo, který v první polovině 16. století založil na biskupských panstvích řadu rybníků, a Jan Dubravius, který proslul jako teoretik rybníkářství a jako zakladatel rybníků u Ostravy. K nejvýznamnějším podnikatelům pak patřili Pernštejnové Vilém a Jan, kteří rybníky budovali na všech svých panstvích, na jižní Moravě Lichtenštejnové, páni z Hradce atd.¹¹⁸

Rozvoj rybníkářství těžil z výhodných odbytových podmínek na domácím i zahraničním trhu. Dubravius to přičítá velké oblibě kapra u jedlíků, která způsobovala, že ceny stoupaly, i když rybníků stále přibývalo: „Příčina je dvojitá. Jedna vznikla doma, druhou způsobila cizina, a obojí příčina, abychom prozradili pravdu, pochází z nezřízené mlsnosti, která stejně jako neklade žádné míry labužnictví, tak jí neklade ani nákladům, za něž se takový požitek kupuje. To však, že kapr je všude počítán mezi slasti hodů, je již tak známo lidem krhavým a holičům, že u nás ani tito krhaví a holiči nezačínají znamenitější hostiny bez kapra, abych již pomlčel o předácích lidu, kteří ho dávají k snídani, na přesnídávku, k obědu i k pitce. Podobně nezná zdrženlivosti ani lid sám a velmi rád, kdykoliv si může kapra opatřit, zatěžuje jím své stoly. Podle městského lidu se řídí a napodobují jej venkované, kteří zvláště v době, kdy přicházejí do měst, nevracejí se odtud na své statky dříve, dokud si chřtán nenaplní kaprem, a to dosti drahó koupeným, jako by žádný kapr nechtunal stejně jako ten, který je draze koupěn... Když se tedy kapra dožadují v naší vlasti s takovou chtivostí všechny strany, ký div, že jak stoupá hlad po něm, tak stoupá každoročně jeho cena, protože se všichni o překot předcházejí, aby ho koupili.“¹¹⁹

Vrchnosti neorganisovaly vlastní obchod a neprodávaly ryby přímo na trzích spotřebitelům, nýbrž je prodávaly kupcům. „Nic pak není snazšího než prodávat ryby, máme-li kupce, který je chce koupit“¹²⁰ praví Dubravius. Kupci z měst a městeček dojížděli přímo k výlovům a ryby zde ihned odebírali. Brali je většinou na úvěr a spláceli postupně, jak sami ryby prodávali.¹²¹ Při nuceném prodeji musily vrchnostenské ryby odebírat úřady poddanských městeček nebo i vesnic a samy pak obstarat jejich prodej.

Většina ryb se prodávala na místním trhu, avšak rybníkářské oblasti zásobovaly i vzdálenější místa. V Čechách např. jihočeské rybníky zásobovaly i pražský trh. Na Moravě nebylo tak významného odbytiště jako Praha. Pouze jihomoravské rybníky dodávaly ryby do Vídně, která zároveň byla jediným významnějším odbytištěm mimo hranice země.¹²²

Konkrétní údaje o tržní produkci máme jednak v účtech a odhadech,¹²³ jednak v daňových registrech. Koncem 16. století byly berně z prodeje ryb vypisovány pravidelně, takže by se mohly stát přehledem tržní produkce velkostatků v této době. Při nespolehlivosti berních přiznání však na jejich základě můžeme stanovit jen některé vztahy. Je z nich patrné především to, že tržní produkci ryb zcela ovládalo vrchnostenské hospodářství. Poddaní do prodeje ryb vůbec nezasahovali.¹²⁴

V první polovině 16. století byl výnos rybníkářství na mnoha velkých panstvích zřejmě nejdůležitějším zdrojem příjmů. Materiály ze druhé poloviny 16. a z počátku 17. století ukazují, že jeho význam předěly již pivovary a dvory. Platí to dokonce i pro rybníkářskou oblast jihočeskou, tím více pak pro panství moravská.

Přes určitou stagnaci rybníkářství koncem 16. a počátkem 17. století, způsobenou vyčerpáním možností dalšího rozvoje, zůstávalo rybníkářství stále podnikem velmi výnosným, hlavně pro své nízké provozní a udržovací náklady. Většina pomocných prací byla vykonávána robotami poddaných; stálým za-

městnancem byl pouze porybný. Rovněž výlov vyžadoval výdaje celkem nepatrné. Na těch panstvích, která kupovala plod, se ovšem rybníkářské náklady zvyšovaly, avšak i tam byla v rybníkářské bilanci položka vydání nepatrným zlomkem příjmů kromě období, kdy se rybníky stavěly.

S rozvojem vrchnostenského rybníkářství a dominikální půdy je spojena důležitá otázka, zda v souvislosti s tímto procesem nedocházelo ke shánění poddaných z půdy. Tato otázka byla řešena jednak v souvislosti se sociálními poměry poddaných, při čemž bylo shánění pokládáno za jeden z negativních následků rozvoje dvorů a rybníkářství, jednak — a to hlavně v posledních letech — jako součást počátků procesu původní akumulace kapitálu. Někteří autoři, kteří kladou počátky tohoto procesu do předbělohorské doby, spatřují v zatápění půdy a ve shánění poddaných příčinu expropriace a vzniku námezdních pracovníků, podobně jako tomu bylo při ohrazování půdy v Anglii ve stejné a pozdější době.¹²⁵ Tyto názory se opírají o svědectví některých současníků. Viktorin Kornel ze Všehrd např. píše, že po husitských a uherských válkách . . . „když jest země téměř třetí díl zpuštěn válkami a měst a siedl zemanských množství přielišné v každém kraji jest zahubeno a rozbořeno a což po meči, ohni a moru zůstalo, to jest s větčie téměř strany rybníky zatopeno . . .“¹²⁶ V proroctvích kazatelů se dovídáme, že „panstvo na větším díle poddaným svým popluží dědiny odejme a vezme a z nich sobě rybníků nadělá . . .“¹²⁷ nebo že „páni rybníky přes čtvrtinu země zatopí, odjímajíce tudy živnosti chudým . . .“¹²⁸ Taková svědectví nelze ignorovat, zvláště když je vyslovuje tak zasvěcený znalec poměrů, jako byl Všehrd. Sama o sobě však nemohou stačit k vyvozování závěrů o shánění, zejména v tom případě, že máme i jiná, daleko přesnější a věrohodnější.

Nelze pochybovat o tom, že poddaným byla zabírána půda jak pro dvory tak i pro rybníky. Máme o tom ostatně dostatek konkrétních dokladů. Avšak to ještě nemusí znamenat, že poddaní byli ze svých pozemků sháněni. Míka, který věnoval otázce rybníkářství a původní akumulace zvláštní studii, vyšel z technického rozboru stavby rybníků a dospěl k závěru, že rybníky byly budovány většinou na půdách pro zemědělství nevhodných, takže již z tohoto důvodu nemohlo jejich zakládání vést k „masovému“ shánění.¹²⁹ Tuto skutečnost pak považuje za mnohem důležitější než svědectví písemných pramenů o nahrazování půdy poddaným. Také Jaroš tyto prameny apriorně odmítl proto, že jejich autory byli feudálové a že tedy mají jednoznačně třídní charakter.¹³⁰

I když Míkův postup nepostrádá opodstatnění, musí konečné slovo o shánění říci písemné prameny. Je sice pravda, že rybníky byly zakládány na mokřinách a lukách; byly však zakládány i na půdách zemědělských. Dále

nelze zapomínat, že louky měly pro středověké dobytkářství rozhodující význam a že jejich zatápění ohrožovalo poddanské hospodářství stejně jako zatápění orné půdy. Byla-li tedy zemědělská půda poddaných zatápěna a zabírána pro vrchnostenské dvory, je rozhodující, zda tato půda byla poddaným nahrazována.

Zatápění půdy rybníky muselo být řešeno právní cestou, protože rybníky často zasahovaly i na pozemky sousedních feudálů. Došlo-li k zatopení nebo znehodnocení půdy poddaných jiných vrchností, byl to zásah do feudálního pozemkového vlastnictví, na který se vztahovaly normy zemského práva. Je přirozené, že v tomto případě budovatelé rybníků museli svým sousedům a jejich poddaným půdu nahrazovat. V soudních aktech i ve smlouvách a narovnáních máme o tom doklady již ze 14. století. V 15. a 16. století pak tato praxe byla docela běžná.¹³¹

Při zatápění půdy na vlastních pozemcích měly vrchnosti přirozeně mnohem volnější ruku: jediným poškozeným zde byli vlastní poddaní. V tomto případě byly právní zřetele značně oslabeny, a tak měly pro nebo proti nahrazování půdy rozhodující význam důvody ekonomické. Zatopení poddanské půdy rybníkem bylo zajisté daleko výnosnější než feudální pozemková renta, kterou týž pozemek vynášel. Nebylo však dost dobře možno pomínout určitá práva, která byla spojena s poddanskou držbou, a nebylo možno pomínout ani odpor poddaných, který by proti svévolnému zabírání půdy vznikl a kterého se soudobí pozorovatelé právem obávali; kromě toho bylo v 15. století dostatek pusté, pronajaté a nevyužité půdy, která mohla být náhradou za zabranou půdu poskytnuta. Rozhodujícím důvodem pro nahrazování půdy však je to, že poddaný byl stále nejdůležitějším zdrojem příjmů a že ani v 15. a 16. století nevznikla taková situace, že by poddaný mohl být z půdy sehnán bez ztráty na důchodech vrchnosti. Všechny tyto faktory vedly k tomu, že se „oddání“ půdy stalo normou nejen v mezivrchnostenském styku, ale také ve styku vrchnosti s vlastními poddanými.

V listu krále Vladislava Heraltovi z Kunštátu z r. 1483, kterým král dává svolení, aby na panství kojetínském byl založen rybník, jehož vody zatopí i část pozemků pražského arcibiskupství, je stanoveno:

„... aby oni dělajíc rybníky na zboží svém, cožkolivěk zatopie gruntů, dědin neb luk anebo jiných zboží na tom zboží kojetínském, aby to slušně oddati mohli a oddali těm, komuž co zatopie bez všelikého útisku lidí a cožkolivěk oddadí *vedle řádu a obyčeje Markrabství moravského* a bez útisku těm lidem, což by děláním takových rybníkuov zatopili, to jmá při těch lidech zůstati věčně a což by také těmi rybníky odtud zatopeno bylo, to také jmá při těmž Heraltovi a budoucích jeho zůstati věčně. A jestliže by kde kterého člověka vykúpili pro zatopení těch rybníkův, co se již psaného zboží kojetínského dotýče, mají zase tu blízko tak dobrého a tolik platu k těmuž zboží kúpiti a postúpiti. A jestliže by toho potřeba kázala a chtěli vésti vodu kde na ty rybníky a struhy dělati přes to zboží kojetínské, proto ty struhy skrze to zboží svobodně dělati a tudy vodu budú moci vésti, ale což

by kolivěk takovými struhami vedením vody dědin nebo gruntův kazili, těm lidem to zase vedle slušnosti také oddati mají a to, což oddadí, též při těch lidech zůstati má.“¹³²

Tento dokument se vztahuje sice k nahrazování pozemků cizím poddaným, ale ukazuje je v celé šíři a je cenný především tím, že uvádí oddávání za zatápění jako řád a obyčej markrabství již ve druhé polovině 15. stol.

Širší platnost má list podkomořího Mikuláše z Hrádku, který je zajímavým dokladem o „oddávání“ půdy vlastním poddaným. Tímto listem totiž podává r. 1581 císaři informaci o možnostech budování rybníků na mikulovském panství, při čemž poznamenává: „... jakož pak v markrabství Moravském ten pořádek, a to právo jest, kdokoliv chce na svém statku nové rybníky dělati, tehdy rolí, louky a ty grunty od lidí poddanejch svejch bez outisku jejich má napřed skoupiti, aneb jim dvojnásobně tolik gruntů za to naddati“.¹³³

O tom, zda tato zásada, prohlašovaná podkomořím za „pořádek a právo“, byla ve skutečnosti dodržována, máme poměrně málo dokladů. Většina listinného a soudního materiálu se přirozeně týká nahrazování půdy cizím poddaným, jejichž nároky soudně hájí jejich vrchnost.

Nahrazení zatopené půdy vlastním poddaným dosvědčuje např. list Jiříka Tunkla z Brnička měšťanům zábřežským a předměšťanům krumpašským, podle něhož jim „oddal slušně a dostatečně“ za jejich zatopené trávníky a pastvíska.¹³⁴ R. 1481 dokonce vesnice Držovice listem potvrdila svému pánu Heraltovi z Kunštátu, že dostala náhradou za zatopené pastvíska a louku dvě čtvrti role, pět louček a pastvíska.¹³⁵ Vilém z Pernštejna uzavřel r. 1494 s poddanými vsi Munic smlouvu, podle níž přenechává Munickým za zatopené grunty dvůr Prehov, osvobozený ode všech povinností.¹³⁶ Zďárský opat Vít listinou stvrzuje, že rychtáři ve vsi Hlinném čtvrti role nahradil jeho pozemky, zatopené rybníkem.¹³⁷ Jan z Pernštejna nahradil podle smlouvy z r. 1523 věrovanským poddaným zatopená pastvíska a řeku kusem lesa a jinou řekou.¹³⁸ List, vydaný r. 1526 Přemkem Prusinovským Prusinovské obci, se zmiňuje o tom, že již dříve dala vrchnost poddaným louky a pole za zátopy rybníka Sápa. Nyní zatápí další pastvíska a louky rozšířením několika rybníků a dává za ně obci louky, právo napájet v rybnících dobytek a pastvu na vypuštěných rybnících po sklizni osení.¹³⁹ Podobných dokladů je v listinném materiálu více.

Na telečském panství se nám zachoval pro předbělohorskou dobu zřejmě zcela ojedinělý pramen, který zachycuje nahrazování zatopené půdy do všech detailů. Na tomto panství totiž v 70. a 80. letech 16. století došlo k důležitým hospodářským změnám, jejichž součástí bylo i založení několika velkých rybníků: Komorníka, Hejtmána a jiných. O všech změnách, které tehdy na panství probíhaly a dotýkaly se poddanské držby a poddanských platů, byly vedeny přesné záznamy v tzv. „knize frejmarků“.¹⁴⁰ Zde tedy máme mezi jiným podrobně popsáno také zatápění a „oddávání“ půdy poddaným.

Na místa, která měla být zatopena nově zakládánými rybníky, se vypravovala (učinila vejjezd) skupina vrchnostenských úředníků a zaměstnanců a na místě vyměřovala polnosti poddaných na provazce. Do register bylo zapsáno

jméno poddaného, kterému má být pozemek zatopen, označení zatápěné polnosti, její charakteristika a výměra v provazcích. Současně se do register zapisovalo, kolik se poddanému „oddává“ s označením půdy a její výměry. Dále byly zaznamenány také změny ve stálých platech (činzích), vyvolané směnou. Zápis má charakter smlouvy vrchnosti s poddanými. Úředníci se poddaných dotazovali „...měl-li by jeden každý z nich za takovou zátopu svou dosti odměněno a oddáno a přestává-li jeden každý na tom, aby potomně nikdo z nich o tom nenaříkal, že se mu v tom nějaké zkrácení a ublížení stalo. Vezmouc o tom mezi sebou radu, aby panu úředníku a těm osobám vyslaným zprávu toho dali a oznámili. I uradivše se na to dána jest odpověď na místě vši obce té panu ouředníku a vyslaným skrze jednu osobu, nějakého Víta sládka, souseda jejich, a to taková, že na tom přestávají a jednomu každému z nich, že jest oddáno a že JMti pána a vyslaných za takovou směnu v ničem pomlouvati a naříkati nemají, ani nechťejí, nyní i na časy budoucí...“¹⁴¹ Při jednání s poddanými ze Střížovic byla sepsána smlouva, podle níž pán „...tím rybníkem zatopil dědiny, louky a rybníčky...“ a za to jim dal „Krvavskú pustinu po blažejovské hranice po cestu“. Originál smlouvy, opatřený pečeti, dostali poddaní a její opis byl zanesen do knihy frejmarků. Při směně pozemků u městečka Želetavy se uvádí, že „...jeden každý žádného nevymíňujíc na tom dobrovolně přestal a že mu spravedlivě bylo odměřeno a oddáno přijíma...“ Směna je potvrzena podpisy několika želetavských radních.¹⁴²

Rybník Hejtman si vyžádal dva vejjezdy. Při prvním bylo zaznamenáno, že 69 poddaným bylo zatopeno 772,8 provazců poddanské půdy a oddáno 903 provazce. Při druhém vejjezdu se zapsalo čtyřem poddaným 71,5 provazců půdy a bylo nahrazeno 79 provazci. Rybník Komorník zatopil 34 poddaným 425 provazců půdy, Nový rybník osmnácti poddaným 91 provazec. Celkem bylo zatopeno asi 1370 provazců půdy, tedy asi 77 hektarů, což bylo nahrazeno 1637 provazci, čili asi 92 hektary.¹⁴³

Zatápění tedy postihlo dosti značný počet poddaných, ale vesměs šlo o zatopení jen malé části jejich gruntů. Nesetkáváme se vůbec se zatopením celého gruntu. Nejvíce bylo zatopeno luk, pak následují pastviny a konečně orná půda. Náš pramen ukazuje, že všechna zatopená půda byla nahrazena, a to většinou ornou půdou a ve výměře o málo větší než byla výměra půdy zatopené.

Knihy frejmarků nám zároveň ukazuje, odkud vrchnost čerpala půdu na „oddání“. Telečské panství bylo koncem 16. století celkem plně osazeno a nebylo zde tudíž mnoho pusté půdy. Vrchnost tedy na náhrady použila několika gruntů, které vykoupila od poddaných.

I když tedy na telečském panství bylo poddaným „oddáno“ o něco více půdy, než byla výměra půdy zatopené, nedosahují zde náhrady ani zdaleka dvojnásobku zatopených pozemků, jak to podle podkomořího vyžaduje zemská zvyklost. Uvedené doklady však nicméně nasvědčují tomu, že nahrazování půdy

bylo zcela běžnou praxí. Nevycházelo ani tak z respektování vlastnických práv poddaných, jako spíše z nutnosti zachovat jejich grundy jako zdroj pozemkové renty.

Vrchnostenské dvory jsou nejdůležitějším odvětvím vrchnostenské výroby. Soustřeďovala se v nich polnohospodářská výroba, dobytkářství, chov ovcí a úzce s nimi bylo spojeno též pivovarnictví. Dvorové hospodářství mělo velký vliv na postavení poddaných, na poddanskou pozemkovou držbu, na velikost robot a na vykořisťování tržními přímusy. Proto se analýze dvorů věnuje značná pozornost, zejména v literatuře polské. Naše literatura prozkoumala vrchnostenské dvory především z hlediska technické úrovně vrchnostenského hospodářství, při čemž zkoumala i rozsah a rozdělení výroby. Technická úroveň hospodaření je poměrně podrobně popsána v hospodářské literatuře a v instrukcích, zatím co rozsah a rozdělení výroby dvorů se obráží hlavně v účtech, urbářích a popisech. Z pramenů, popisujících vrchnostenskou zemědělskou výrobu, i z výsledků, k nimž dospěla literatura, je zřejmé, že vrchnostenské hospodářství nepřinášelo v polnohospodářství ani v dobytkářství výrobní pokrok. Používalo v podstatě týchž postupů jako hospodářství poddanské. Základem zůstával trojpolní systém a hospodářská praxe, vycházející z podmínek kraje a z místních zkušeností.¹⁴⁴ Velkostatek pěstoval stejné plodiny jako poddaní a používal stejné jednoduchých nástrojů. Vrchnostenské polnohospodářství a dobytkářství však mělo před poddanským hospodářstvím řadu výhod, které vycházely z organizace výroby a z možnosti velkostatku lépe využívat daných technických možností. Feudální velkostatek měl především výhodu rozsáhlejší výroby, která umožňovala nahrazovat následky periodických neúrod a nemocí dobytka, jež často ohrožovaly kontinuitu poddanského hospodářství. Tak mohl velkostatek např. vytvářet nutnou rezervu osiva, snáze si opatřit dobytek z jiných dvorů nebo z jiných panství. Snad největší výhodou vrchnostenského dvorového hospodářství bylo to, že mohl provádět nucené změny v pozemkové držbě a získávat nejúrodnější pozemky pro své vlastní hospodářství. Nemáme většinou možnost zjistit polohu nebo kvalitu pozemků, na kterých se zakládaly dvory v 16. století. Ve většině případů však zůstaly na původních pozemcích až do moderní doby, a tu je výhodnost jejich polohy a kvalita jejich půdy (nejlepší v dané oblasti) zcela zřejmá; totéž platí o loukách, které byly základním zdrojem krmivové základny pro zimní období. Poměrně vysoké stavy dobytka kromě toho vrchnostenskému polnohospodářství poskytovaly zřejmě více hnojiva, než tomu bylo u poddaných.

Další výhodou mohlo mít vrchnostenské hospodářství v inventáři. Tato výhoda závisela na tom, zda velkostatek používal robot nebo zda své pozemky obdělával vlastními potahy a vlastním inventářem pomocí námezdní práce.

Vrchnostenský inventář, stejně jako potahy, byl totiž zpravidla důkladnější než poddanský a zaručoval dokonalejší přípravu polí před setím, jak to předepisovaly hospodářské instrukce. Rozšiřování robotních povinností však tuto „technickou“ výhodu omezovalo a znamenalo vzhledem k nízké kvalitě robotní práce velké nebezpečí pro vrchnostenské hospodářství. Této okolnosti si blíže všimneme v kapitole věnované pracovní síle na feudálním velkostatku.

Vrchnostenské hospodářství tedy nijak nepřekračovalo rámec daný trojpolím, ale mohlo využívat — zejména mělo-li vlastní inventář — všech možností, které trojpolní systém a technika 16. století poskytovaly.

Dobová hospodářská literatura, kterou měli vrchnostenští úředníci k dispozici, nemohla přinést zkvalitnění polnohospodářství, protože pouze opakovala zásady běžné praxe a věnovala se především organizaci výroby a zajištění zisků. Určitého pokroku bylo dosaženo pouze v chovu ovcí, ale i zde byl podle knihy Alše Knoblocha z Pinsdorfu hlavní osobou ovčák, na jehož zkušenosti byl kladen největší důraz. V potírání nemocí, které byly hlavní metlou chovu dobytka, je sice Knobloch poplatný středověkému nazírání, ale odsuzuje čarodějnictví a pověry, rozšířené při potírání nemocí, a zdůrazňuje užívání léků z bylin, jejichž osvědčené recepty uvádí.

Jestliže nám objasnění techniky vrchnostenského hospodářství na dvořech nečiní potíží, je zjišťování rozvoje vrchnostenských dvorů a rozsahu vrchnostenské výroby problémem daleko složitějším. Až do konce 16. století je možno postupovat pouze podle průzkumu dvorů na jednotlivých panstvích, ale i tak jsou údaje o rozsahu dvorů a o objemu jejich výroby velmi neúplné. Teprve koncem 16. století dávají berní přiznání produkce obilí možnost určit rozsah obilnářské výroby a tím i rozsah pozemků dvorů a jejich poměr k poddanské půdě v celozemském měřítku.

Rozvoj dvorového hospodářství je spojen s mnoha otázkami hospodářského a sociálního rázu. Především se zde — podobně jako u rybníkářství — naskytuje otázka, odkud vrchnosti čerpaly půdu pro své dvory: zda docházelo k zabírání půdy poddanské a ke shánění poddaných z jejich pozemků, nebo zda ke dvorům byla připojována dosud nevyužitá půda.

Matějek ukázal, že ve druhé polovině 15. a v první polovině 16. století dochází na Moravě k likvidaci mnoha vrchnostenských dvorů a k parcelaci jejich půdy mezi poddané. Stejně tomu bylo podle Míkových studií i v Čechách. Ještě ve druhé polovině 16. století se dosti často setkáváme s rustikalisací vrchnostenské půdy. Ve srovnání s první polovinou století však zde dokladů podstatně ubývá; jde většinou o rustikalisaci půdy hospodářsky nevýhodné, o rustikalisaci malých a nedávno získaných dvorů a půdy, u níž bylo vrchnostenské vlastnictví sporné a pod.¹⁴⁵

Ve druhé polovině 16. století zcela jasně převažuje tendence rozvoje vrchnostenských dvorů. Matějek považuje za počátek rozvoje dvorového hospodářství na Moravě 30. a 40. léta 16. století, kdy se vyskytují první doklady o nových dvorech.¹⁴⁶ Průzkum materiálu z druhé poloviny 16. století však ukazuje, že nelze stanovit jednotné vlny zakládání dvorů, jak tomu je např. u rybníků. Dvory se na jednotlivých panstvích zakládají a rozšiřují postupně a v různém časovém sledu. Nejintenzivnější je budování dvorů koncem 16. a poč. 17. stol.

Řekli jsme již, že naše literatura dosud plně neosvětlila otázku, z jaké půdy vrchnostenské dvory ve druhé polovině 16. stol. vznikaly: Můžeme uvést pouze několik příkladů.

Nejpodrobnější údaje máme z panství telečského, kde byla v 70. letech 16. století provedena rozsáhlá reorganizace dvorového hospodářství, popsána zčásti v citované knize frejmarků. Do Zacharyášovy reformy byl na panství pouze dvůr telečský a několik drobnějších dvorců, získaných skoupením vladyckých statků. Úpravou bylo zřízeno pět dvorů, a to v Telči, Žatci, Radkově, Šašovicích a u záměčku Rozkoše. Tyto dvory byly zřizovány plánovitě jako ucelené hospodářské podniky na vrchnostenské i poddanské půdě. Stejně jako půda zatopená rybníky, byla i půda zabraná na dvory poddaným nahrazena.

Záznam u šašovického dvora uvádí 8 poddaných, jimž bylo odebráno úhrnem 59 provazců pozemků a „oddáno“ 113 provazců půdy. Šlo zde vesměs jen o malé části gruntů.¹⁴⁷

Na dvůr žatecký byly již zabráný i celé grunty. Mlynáři Kašparovi bylo odňato 67 provazců rolí a 58 provazců luk. Náhradou dostal 72 provazců rolí, které dříve patřily kostelu urbanovskému a byly v držení několika poddaných. Také louka mu byla nahrazena z bývalého majetku urbanovského kostela. Ze stejného zdroje bylo nahrazeno i 36 provazců polí a 14 provazců luk vdově Marianě. Od poddaného Šimona bylo vykoupeno 16 provazců polí a 16 provazců lesa za 50 zlatých, které měla vrchnost splácet v ročních splátkách po šesti zlatých. Dvěma dalším poddaným, Bulovi a Marešovi, byly odňaty celé grunty; bylo rozhodnuto oběma postavit nový grunt a vyměřit jim z pozemků zrušeného vrchnostenského dvora v Rosicích o něco více půdy, než měly jejich původní grunty. I další poddaný, jemuž byl zabrán lánový grunt, je odškodněn půdou z rosického dvora. Poddaným však zůstávají na nové půdě všechny dluhy z jejich původních gruntů.

V zápisu se dále praví, že k žateckému dvoru mají být připojeny všechny polnosti a louky, které dosud byly poddaným pronajímány pod plat; poddaným se v náhradu mají opatřit louky nové, „aby o živnost nepřišli“.¹⁴⁸

Nejrozsáhlejších úprav si vyžádalo založení dvora radkovského. Poddaným zde bylo odebráno 25 lánů a jedna čtvrt polí. V náhradu jim byla poskytnuta

z kněžských gruntů stejná výměra. Úprava se týkala padesáti devíti poddaných, jimž byly zabráný pozemky rozlohou od jedné čtvrti do 1 lánu.¹⁴⁹

Na panství města Olomouce, kde během 15. a první poloviny 16. století původní dvory zanikly, byl nový dvůr založen r. 1570 v Grygově zrušením pronájmu jednoho lánu poddaným, k němuž bylo připojeno $\frac{3}{4}$ lánu panských rolí, získaných vykloučením lesa. Dvůr na Bělidlech byl r. 1612 rozšířen přikoupením dvou lánů od olomouckých měšťanů a na dvůr v Blatci byla počátkem 17. století odňata pole sedlákům a louky k němu byly přikoupeny od obce.¹⁵⁰

Na sovineckém panství, kde zpracoval rozvoj dvorů Spurný, byly v 80. letech 16. století 4 několikalánové dvory. Koncem 16. a počátkem 17. století byly tyto dvory rozšířeny o několik lánů vykoupených od poddaných a bylo obnoveno hospodářství na dalším dvoře, dříve pronajatém poddaným.¹⁵¹ Na janovickém panství bylo r. 1582 6 dvorů s 54 lánů rolí, ale 4 z nich byly pronajaty poddaným. Teprve podnikaví Hofmanové provedli poč. 17. století reorganisační dvorů a na dvou dříve pronajatých začali znovu hospodařit. Dominikál byl rozšířen o svobodný vladycký dvůr a vykoupené poddanské usedlosti.¹⁵² Občas se setkáváme s vykupováním poddaných a s používáním jejich půdy na rozšíření vrchnostenských dvorů v poddanských sporech.¹⁵³

Příklady, které jsme uvedli, jsou pouze ilustrací procesu zakládání dvorů, jehož celkové prozkoumání si vyžádá ještě mnoho úsilí. Ukazují, že při zakládání velkých vrchnostenských dvorů ve druhé polovině 16. a na počátku 17. století bylo nutno uskutečnit značné změny v pozemkové držbě, které se významně dotkly zejména držby poddanské. Nová půda byla získávána vypořádáním nájmu poddanských i vrchnostenských pozemků, zvláště pak pustých, směňováním a vykupováním poddanské půdy. Máme řadu dokladů o násilném vykupování poddanské půdy, avšak jiné doklady zase svědčí o tom, že ani při rozšiřování vrchnostenských dvorů nedocházelo ke shánění poddaných, neboť bylo dostatek půdy pro jejich přesídlení.

Pro rozsah vrchnostenského polnohospodářství máme sice v předbělohorské době daleko více pramenů než v dobách starších, ale přesné zjišťování je stále problematické. Chybějí především údaje o rozloze vrchnostenských polností. Plošné měření se v této době ještě všeobecně neujalo, a tak je v patrimoniálních písemnostech velikost pozemků stále udávána buď v láněch, nebo ve výsevkových mírách.

Ve druhé polovině 16. století není na Moravě panství, které by nemělo vlastní dvorové hospodářství. Jasně to vyplývá z výkazu o dani „skopném“, kde jsou uvedeny sumy vrchnostenského obilí u všech statků v zemi.

Množství a velikost dvorů však jsou různé. Na většině panství byl daleko menší počet dvorů než vesnic. Zvláště na velkých statcích připadalo vždy několik vesnic na jeden dvůr. Výjimku tvořily pouze nejmenší statky, kdy na jednu vesnici připadal obvykle jeden vrchnostenský dvůr.

Vzájemný poměr rozsahu dominikálního a rustikálního obilnářství je podle berních příznání daně „skopného“ kolem roku 1600 tento: V celé zemi bylo sklizeno 323.843 $\frac{1}{2}$ kop obilí z dominikálních pozemků (tj. 17 % celkové sklizně) a 1,582.965 $\frac{1}{2}$ kop z rustikálních (83 % celkové sklizně). Z toho se dá usuzovat, že vrchnosti v této době obhospodařovaly asi $\frac{1}{5}$ půdy. Radimský, který dospěl k těmto číslům, zjistil další velmi důležitou skutečnost: „Poměr rustikálu k dominikálu zůstal — ku podivu přes všechno shánění z půdy a rozšiřování dvorů — i v dalších dvou staletích konstantní“.¹⁵⁴ To znamená, že již v předbělohorské době se vytvořila základna vrchnostenského dvorového hospodářství pro celé pozdněfeudální období, a že tedy v 17. a 18. století nedošlo již k podstatným změnám.

Závislost intenzity vrchnostenského hospodářství na velikosti statku je velmi zajímavá. Snadno ji zjistíme podle příznání „skopného“ z r. 1602, ve kterém je zapsáno odděleně vrchnostenské a poddanské obilí.¹⁵⁵ Zjišťování absolutní sumy sklizeného obilí podle „skopného“ je velmi problematické. V příznáních z několika termínů se např. projevuje velmi nápadná sestupná tendence, která sice mohla být způsobena poklesem úrody; je však pravděpodobnější, že na snižování čísel působila stále menší ochota feudálů přispívat na daň. Vzhledem k tomu, že sestupnou linii vykazuje jak vrchnostenské, tak i poddanské obilí, můžeme údajů o „skopném“ použít alespoň k ilustraci poměru dominikálního a rustikálního obilnářství na různých typech panství.

Podle výnosu poddanského obilí je v následující tabulce vybráno několik panství různé velikosti. V první skupině jsou panství, která přiznávala přes 5000 kop poddanského obilí. To jsou největší moravské velkostatky. Do druhé skupiny je zařazen přibližně stejný počet panství střední kategorie, která přiznávala 1000—2000 kop poddanského obilí. Třetí skupina pak zahrnuje statky, přiznávající kolem 500 kop poddanského obilí:

Vzájemný procentuální vztah přiznaného dominikálního a rustikálního obilí je tedy tento:

- I. skupina: dominikál asi 13 %, rustikál 87 % celkové sklizně;
- II. skupina: dominikál asi 27,6 %, rustikál 72,4 % celkové sklizně;
- III. skupina: dominikál asi 43 %, rustikál 57 % celkové sklizně.

Je tedy vidět, že vrchnostenské polnohospodářství bylo poměrně nejintenzivnější na nejmenších statcích, kde se svým rozsahem téměř vyrovnávalo polnohospodářství poddanskému. Se stoupající velikostí panství klesal v hrubých rysech rozsah vrchnostenského hospodářství v poměru k poddanskému. Celkově však byl podíl středních a malých panství na vrchnostenském polnohospodářství malý, poněvadž největší množství vrchnostenského obilí produkovala panství velká.

I.

Panství	Dominikál	Rustikál	Panství	Dominikál	Rustikál
Ol. biskup	15 887	114 879	Tovačov	4 001	22 000
Mor. Třebová	452	20 479	Plumlov	2 654	18 092
olom. kap.	1 361	44 075	Zábřeh	1 510	10 882
Bystřice/H.	5 448	17 900	kl. Velehr.	1 740	9 796
Olomouc	314	17 098	Boskovice	1 200	9 360
kl. Hradiště	4 245	16 271	Buchlov	1 348	7 287
Chropyně	1 157	14 681	Uh. Hrad.	679	7 735
Uh. Ostroh	3 992	16 108	Litenčice	1 958	6 981
Hranice	2 282	12 692	Sovinec	1 248	6 434
Šternberk	2 320	12 302	Lukov	2 254	6 392
Fulnek	1 497	10 489	kl. Štern.	729	6 110
Brumov	1 553	11 227	Janovice	350	5 086
Helfštejn	1 525	11 220	Mořice	1 242	5 542
Strážnice	1 888	9 785			
			Celkem	64 854	432 903

II.

Bartošovice	660	1 506	Konice	600	1 600
Cimburk	999	1 672	Křetín	325	1 320
Dívčí Hradý	1 038	1 856	Kvasice	585	1 759
Hroznová	875	1 487	Náměšť na H.	1 074	1 666
Slavičín	340	1 200	Ořechov	985	1 309
Rudoltice	425	1 272	Otrokovice	571	1 660
Tlumačov	600	1 367	Spálov	413	1 798
Břilovice	380	1 050	Svatobořice	809	1 850
Cetechovice	656	1 943	Temenice	320	1 545
Čechy	560	1 240	Újezd	271	1 119
D. Loučka	577	1 502	Vel. Střelná	341	1 646
Dřínov	900	1 500	Vel. Ořechov	657	1 980
Haňovice	368	1 217	Veselíčko	550	1 191
H. Sukolom	684	1 204	Věžky	400	1 107
Chudobín	719	1 817	Viceměřice	619	1 028
Jaroměřice	622	1 500	Vlachovice	225	1 500
Jevíčko	118	1 660	Zelatovice	313	1 613
			Celkem	19 279	50 594

III.

Nová Horka	565	690	Biskupice	426	433
Odry	197	445	Bohdalice	655	500
Sedlenice	326	655	Borotín	344	425
Březolupy	550	615	Částkov	306	457
Čekyně	358	596	D. Životice	424	450
Drahanovice	683	505	Choryně	690	640
Kaňovice	93	452	Ketř	202	243
Krakovec	216	542	Kyselovice	565	494
Litultovice	499	664	Malhotice	260	650
Prakšice	141	570	Slavkov	779	543
Stáblovice	633	560	Troubky	279	645
Uhřice	431	463	Vilémov	259	541
Vranová	180	543	Všechnovice	307	612
Zdětín	276	480	Zdislavice	310	594
Zlámánc	169	515	Želeč	535	633
			Celkem	11 747	15 657

Podle počtu a velikosti dvorů, jakož i podle množství vyšetého obilí je vidět, že nejrozsáhlejší vrchnostenské polnohospodářství se vedlo v úrodných oblastech střední a jižní Moravy. Největší dvory jsou na velkostatech Břeclav, Slavkov, Ždánice, Hranice, Tovačov, Lukov apod. S velkými dvory se setkáváme i na velkostatech středně úrodných podhorských oblastí, např. na panství Telč, Uherský Brod, Bystrice pod Host., Sovinec či Buchlov. Nejméně rozvinuté bylo vrchnostenské polnohospodářství v horských oblastech Jeseníků, Karpat a Českomoravské vysočiny (panství Nové Město, Pernštejn, Lomnice, Šternberk, Zábřeh, Janovice, Vizovice atd.).

Na rozsah vrchnostenského polnohospodářství měla vedle klimatických a zeměpisných podmínek vliv i podnikavost vrchnosti. Z urbářů a berních výkazů je vidět, že polnohospodářství bylo poměrně málo rozvinuté na statcích městských a církevních. Tak např. má úrodné biskupské panství Kroměříž pouze dva neveliké dvory; velké biskupské panství Mírov—Svitavy má jen jeden dvůr. Olomoucký biskup přiznává pouze 13 % vrchnostenského obilí z celkového množství obilí, pěstovaného na jeho statcích, a duchovní stav jako celek pouze 12 %.

Vrchnostenské dobytkářství bylo svým rozsahem, podobně jako dobytkářství poddanské, závislé na množství píce z luk. Horské pastviny tedy pro zvyšování stálého stavu dobytka nemohly být za daných podmínek plně využity. A tak nejvyšší stavy skotu a ovcí mají opět nížinná úrodná panství, kde velké dvory dosahují stavu až několika desítek krav a několika tisíc ovcí. Pro feudální velkostatek je příznačná zejména ta skutečnost, že v nížinných oblastech jsou stavy ovcí vysoké, zatímco v oblastech horských jsou poměrně malé.¹⁵⁷ Nikde také nebylo zjištěno, že by chov ovcí vedl k potlačování jiných kultur nebo snad ke shánění poddaných.

Velkostatky v horských oblastech využívají ve druhé polovině 16. století bohatých letních pastev tím, že na jaře nakupovaly stáda hladových polských a uherských volů, které po vypasení se ziskem prodávaly. V instrukci pro biskupské panství Mírov—Svitavy se úředníkovi nařizuje, „aby se k tomu přičinil a k ruce naší každého roku což by za potřebu uznal volů, polského a uherského dobytka nevypasného hned z jara v slušnosti za skromné peníze nakoupil a tak je k těm pastvám zahrati dodauc, když by se vypásl, potom k podzimku pokudž by toho na kuchyni naší nepotřeboval zase k bití rezníkuom s ziskem naším prodával, tak aby nám z toho tolikéž užitek jíti mohl...“.¹⁵⁸ Tento způsob chovu dobytka se rozšířil na severní a západní Moravě.¹⁵⁹

Na východní Moravě naproti tomu se v 16. století rozšířil valašský způsob chovu dobytka. J. Macůrek ukázal, že tzv. valašská kolonisace v 16. století je spojena s hospodářskou politikou feudálního velkostatku v karpatské oblasti. Velkostatek podporoval získávání horských oblastí pasekáři a pasteveci cizího i domácího původu, kteří se zaměřili na salašnický chov „valašského dobytka“ —

ovcí a koz. Velkostatky ponechávaly těmto kolonistům značnou dávku volnosti, ale k valašskému chovu dobytka ve vlastní režii nepřikročily; těžily z něho pouze prostřednictvím desátků a dávek.¹⁶⁰

Účty z konce 16. století nám podávají zevrubný obraz rozdělení produkce vrchnostenských dvorů na několika velkých panstvích. Podílil se na něm spotřeba vrchnosti, naturální mzdy zaměstnanců, pivovary a jiné vrchnostenské podniky, pro něž jsou produkty dvorů základní surovinou, a konečně trh.

U obilí je na všech velkých panstvích charakteristické to, že veškerá úroda pšenice je spotřebována pivovary. Z velkých panství tedy přicházela pšenice na trh jen ve zcela výjimečných případech. U dalších dvou nejdůležitějších obilovin, žita a ova, se produkce dělila mezi naturální platy zaměstnanců, obrok vrchnostenských koní a trh. Přes velkou spotřebu přímo na panství dodával velkostatek na trh značné množství těchto druhů obilí, což se výrazně projevovalo zejména v peněžním důchodu panství. Ostatní plodiny, jako ječmen, hrách, pohanka a proso, se sely na malých plochách a převážná jejich část byla spotřebována přímo na panství.

Vrchnostenská tržní produkce obilí představovala pouhý zlomek tržní produkce poddanské. Je to zřejmé již z poměru vrchnostenské a poddanské výroby, zjištěného na základě „skopného“. Obraz tohoto poměru částečně ukazují některé berní příznávací listy; daň se totiž odváděla zvlášť z vrchnostenského a zvlášť z poddanského pro dané ho obilí, např. roku 1587.¹⁶¹

Tyto údaje zahrnují nesporně pouze část tržní produkce, poněvadž daň se nevybírala z obilí prodaného na vlastním panství, ale naprostá převaha poddaných na trhu obilí je zde však znova potvrzena.

Daňové rejstříky jsou dále přesvědčivým důkazem toho, jak nepatrné množství obilí bylo dodáváno na trhy za hranicemi země. Rubrika „vyvezeného obilí“, pokud v daňovém přiznání vůbec je, zeje u většiny panství prázdnotou. Většina z nepatrného počtu panství, která vývoz obilí vykazují, je v pohraniční oblasti. Je tedy zřejmé, že šlo o dodávku obilí na sousední místní trhy.

Živočišná produkce byla určena pro trh ve větší míře než produkce rostlinná. Zde měl také feudální velkostatek v poměru k poddaným na trhu mnohem významnější postavení, než tomu bylo u obilí. Významné místo zaujímá v tržní produkci velkých panství vlna. V berních přiznáních zcela jasně převažuje prodej vrchnostenské vlny nad prodejem vlny poddanské. Zcela pravidelnou položkou vrchnostenských příjmů je tržba za mléčné výrobky z kravského mléka. Na velkých panstvích se přirozeně spotřebovalo jak v panské kuchyni, tak při stravování zaměstnanců značné množství masa. Proto se drůbež na trh dodávala jen v ojedinělých případech, při čemž se spotřebovala i všechna drůbež z naturálních dávek. Jatečný dobytek skupovali od vrchnosti řezníci a ob-

1587, prodané obilí podle berního přiznání

panství	Prodané obilí vrchnostenské v měřicích	Prodané obilí poddanské v měřicích
I. Páni		
Náměšť	504	6 356
Tas Meziříčský	763	4 101
Hynek Brtnický z Valdštejna z panství meziříčského	565	2 792
Černá Hora	—	2 479
Drnholec	692	2 109
Oslavany	—	2 045
Dolní Dunajovice	—	2 070
Mikulov	—	1 701
Břeclav	—	1 512
Budišov	54	1 261
Bučovice	—	1 291
Sádek	883	1 161
Slavkov	—	1 126
Kunštát	—	894
Čeněk z Lipé	—	822
Bílovice	—	388
Ždánice	—	384
Líšeň	—	300

II. Preláti

Kláster sv. Tomáše v Brně	30	1 873
Kapitula sv. Petra	49	6 980
Nová Říše	—	1 020
Žďár	—	812
Kláster Matky Boží, Znojmo	—	958
Kláster Matky Boží, Brno	—	510
Rajhrad	15	469

III. Rytíři

Bartoloměj Vanecký z Jemničky a na Valči	—	2 085
Volf Koňas z Vydří, statek Bohutice	—	1 894
Arnošt Zahrádecký ze Zahrádek a na Krbově	—	1 576
Prokop Lhotský ze Ptení a na Křižanově	—	1 325
Jan Chroustenský z Malovar a z Chroustenic	246	1 203
Šimon Koňas z Vydří na Vydří	—	1 024
Petr Chroustenský na Myslibořicích	—	955
Václav Hrubčický z Čechtína a na Budkově	—	874
Volf Koňas z Vydří na Budči	—	748
Bartoloměj Vanecký z Jemničky ze statku planeckého	—	740
Vít Hordar z Puklic, statek heranovský	48	270
Jan st. Hodějovský na Markvartici	—	256
Jan Zahrádecký na Višňovém	—	247
Václav Lhotský ze Ptení a na Moravci	60	903
Václav st. Hoďický z Hodic na Rudolci	—	181
Pavel Macek Čížovský na Batelově	—	166
Jiří Jankovský z Vlašimě a na Ryšicích	60	162
Jiří Macek Čížovský z Čížova a na Rácově	30	77
Petr Žerhart z Nasavrku a na Polupně	10	22
Kateřina z Řúčan a na Hostýně	60	—
Jan Krokvicar z Nový Vsi a na Pisečným	6	—

chodníci, od nichž zase byla část masa pro potřebu panství kupována za výhodné ceny.¹⁶²

Viděli jsme, že feudální velkostatek zasáhl v 15. a 16. stol. do obchodu s vínem, který do té doby byl výlučně měšťskou živností. Ve druhé polovině 16. století zaváděly vrchnosti v poddanských městečkách své šenky, které zde nabývaly přimusuových forem. Feudálové šenkovali víno i ve svých domech v královských městech. Je přirozené, že výnosné šenky vedly ke snaze rozvinout vlastní vrchnostenské vinařství.

Přesto že se ve středověku víno pěstovalo i v oblastech, kde v moderní době zaniklo pro nepříznivé podmínky, přece jen bylo převážně vázáno na klasické vinorodé oblasti — na jižní a jihovýchodní Moravu. Pouze na panstvích této oblasti došlo v 16. století k rozvoji vrchnostenského vinařství.

Feudální velkostatek se musel podřídit dosavadní organizaci vinařství, zakotvené v horenských právech. Podléhaly jí bez rozdílu všechny vinice, vrchnostenské i poddanské. Některé vrchnosti měly své vinice — podobně jako města — dokonce na cizích jihomoravských panstvích. Pozemkové vrchnosti se platila dávka „zemní“ a zejména neobyčejně výnosný vinný desátek, který v 16. století skutečně představoval desátou část vyrobeného vína nebo její peněžní hodnotu.¹⁶³

Budování vinic a jejich provoz byl pro velkostatek nákladný, a to zejména s ohledem na velké množství práce, kterou vinice vyžadovaly a která byla z velké části vykonávána námezdními dělníky. Proto je rozsah vrchnostenských vinic i na jihomoravských panstvích poměrně malý. Na Bzenecku měla např. vrchnost podle urbáře z r. 1604 ve vlastní režii 3 vinohrady o výměře 13,6 čtvrti, které ročně dávaly 60—70 beček vína.¹⁶⁴ Bzenečtí poddaní naproti tomu platili 300 beček vinného desátku, což znamená, že ročně produkovali asi 3000 beček vína. Pro vrchnost byl tedy výnos desátku pětkrát vyšší než výnos vlastních vinic. Podobné poměry jsou i na malém panství čejkovickém, kde vrchnostenské vinohrady dávaly 17 beček vína, kdežto vinný desátek vrchnosti vynášel 40 beček. Panství Břeclav mělo sice téměř stejný výnos z vlastních vinohradů jako z vinného desátku (46 beček vlastního, 40 beček desátkového vína), ale i zde byla vrchnostenská výroba vína pouhou desetinou celkové produkce panství.¹⁶⁵ Část mikulovského panství, která je zachycena v účtech z let 1591 až 1593, měla 5 a 1/2 čtvrti vinohradu a další 4 čtvrti byly založeny v r. 1593. Vinný desátek byl převeden na plat. Poddaní šesti vesnic platí asi 650 zlatých vinného desátku ročně, což opět svědčí o převaze poddanských vinic.¹⁶⁶ Vrchnostenské vinice jsou doloženy na mnoha moravských panstvích, ale většinou bez údajů o jejich rozsahu. Dodávaly jihomoravským velkostatkům zvláštní výrobní ráz.

Poněkud jinak než poměr výroby poddanského a vrchnostenského vína vy-

padá poměr tržní produkce. Podle berních příznání z roku 1587 se na celé Moravě prodalo 22 212 věder rustikálního a 25 207 věder dominikálního vína. Vyvezeno mimo zemi bylo 2350 věder rustikálního a 6495 1/2 věder dominikálního vína. To tedy znamená, že v obchodu s vínem se vrchnosti poddaným vyrovnávaly, a že ve vývozu vína na zahraniční trhy měly velkou převahu. Problematicčnost berních příznání neumožňuje ovšem stanovit přesné relace ani přesné kvóty obchodu s vínem.^{166a}

Pravidelnou součástí vrchnostenského hospodářství bylo v 16. století sadařství a zelinářství, které se však zaměřovalo vesměs pouze na potřeby vrchnostenské kuchyně.

V 16. století již vrchnosti měly plné vlastnické právo na všechn les v rámci hranic svých velkostatků. K poddanským gruntům lesy přidělovány nebyly; pouze vesnice jako celek měla většinou určitou výměru „obecního lesa“, kterého poddaní mohli pod kontrolou vrchnosti používat ke svým potřebám.

Vrchnostenské lesy poskytovaly několikery užitek: dřevo, zvěř, lesní trávu a plody. Instrukce nás seznamují se skrovnými zásadami lesního hospodářství, které již znají ochranu mladých porostů před zvěří, kontrolu nad kácením dřeva a ochranu zvěře v zimních měsících. Do přirozeného růstu lesa se však vysazováním ještě nezasahovalo. V horských oblastech pak bylo podporováno a někde dokonce samotným velkostatkem prováděno klučení lesa, aby tak byla získána půda pro daleko výnosnější polnohospodářství a vinice.

Těžba dřeva byla na většině panství zaměřena pouze ke krytí vlastní vrchnostenské potřeby a potřeb poddaných. Intensivnějšímu rozvoji obchodu dřevem bránila poměrně malá spotřeba dřeva při zachoalosti velkých lesních porostů a zejména dopravní potíže, které zabráňovaly přepravovat dřevo na větší vzdálenosti. Proto se těžba dřeva, určeného pro vzdálenější oblasti, rozvinula především v povodí splavných řek, vedoucích do větších měst nebo do míst s nedostatkem dřeva: v Čechách v povodí Vltavy, na Moravě pak v povodí Moravy.¹⁶⁷ O prodeji dřeva vedli na panství poměrně přesnou evidenci hajní ve zvláštních lesních rejstřících.¹⁶⁸

Využití dřeva tedy nikterak nemůžeme srovnávat s moderním lesním hospodářstvím. V opačném smyslu nemůžeme zase srovnávat lov zvěře ve středověku a v moderní době. Velký význam lovu se projevuje již v tom, že v instrukcích je ochraně zvěře často věnováno více pozornosti než dřevu. Zvěřina byla jednou ze základních složek vrchnostenského jídelního lístku. Je tudíž pochopitelné, že všechna ulovená zvěř byla spotřebována na panství a na trh přicházela jen ve zcela výjimečných případech. V souvislosti se změnou životního stylu šlechty v 16. století byl kromě toho lov společenskou událostí, již se často účastnily desítky pozvaných hostů a stovky poddaných. Pořádaly se štvá-

nice nebo se zvěř lovila do tenat; těžší pak do jam. O důležitosti lesní zvěře pro společnost této doby svědčí i to, že některými otázkami myslivosti se zabýval i stavovský stát, který svými nařízeními upravoval honební právo na cizích pozemcích, zakazoval lov poddaným a prostřednictvím zemského sněmu pravidelně vydával nařízení o ochraně srn a laní po určitou část roku.¹⁶⁹

Pro feudální dobytkářství byly zcela nepostradatelné i lesní pastvy, lesní tráva a plodiny, které podstatně zmírňovaly chronický nedostatek píce. Poddaní však byli na lesních pastvách a plodinách závislí daleko více než vrchnostenské dobytkářství, což se pro feudální velkostatek stalo prostředkem ke zvyšování feudální pozemkové renty. Bez významu nebylo ani brtnictví a čižba, z nichž vrchnosti rovněž těžily prostřednictvím dávek.¹⁷⁰

V obchodní bilanci feudálního velkostatku se v předbělohorské době význam lesního bohatství projevoval celkem nepatrně. Velkostatky s rozsáhlým lesním bohatstvím neměly vlastně možnost lesa obchodně využít; v oblastech na lesy chudých naopak je příjem z lesů poměrně vyšší, poněvadž zde byla na dřevo větší poptávka. Nikde však lesy feudálnímu velkostatku nevstříkly zvláštní hospodářský ráz.

V období pozdního feudalismu zasahoval feudální velkostatek i do nezemědělské výroby a v zemích „druhého nevolnictví“ měl významné místo i v počátcích průmyslové manufakturní výroby.¹⁷¹ Již ve starší době se feudální velkostatek pokoušel těžit z některých svých přirozených předpokladů pro nezemědělskou výrobu. Feudální pozemkové vlastnictví zajišťovalo velkostatku některé důležité suroviny, zdroje energie a lacinou pracovní sílu. Plné využití těchto předpokladů ovšem záviselo na celé řadě okolností: na technické úrovni výroby, na přírodním bohatství panství, na rozvoji spotřeby a trhu, na aktivitě a finančních možnostech feudálů atd. V 16. a na počátku 17. století se feudální velkostatek věnoval některým druhům nezemědělské výroby a jednotlivá panství v nich dosáhla různého stupně rozvoje. O výrobě, která je v pozdější době označována jako zemědělský průmysl, jako např. pivovarnictví a mlýny, jsme se již zmínili.

Pravidelnou součástí vrchnostenského podnikání byla ve druhé polovině 16. století výroba stavebních hmot — cihel a vápna. Velkostatek měl pro tuto výrobu dostatek zdrojů a vzhledem k současnému stavebnímu ruchu sám výrobky cihelen a vápenek potřeboval. Cihly se pálily ve vrchnostenských pecích, a jejich výrobu řídil námezdný cihlář, s nímž vrchnost uzavírala smlouvu na vypálení určitého počtu cihel. Podobně tomu bylo u vápenek. Doprava materiálu a dřeva k cihelnám byla obyčejně poddanskou povinností; jindy k ní byly určovány vrchnostenské povozy ze dvorů. Lámání kamene obstarávali někde zvláštní dělníci — „skalníci“. V instrukcích 16. století se o vlastní výrobě cihel a vápna mnoho nedovídáme, neboť hlavní pozornost věnuje správě

příslušných podniků a nařízením, aby cihlář nekradl cihly a dřevo pro sebe, aby pečoval o udržování pecí apod.

Z dochovaných předbělohorských účtů a odhadů je vidět, že hlavním podnětem výroby stavebních hmot na feudálním velkostatku byla vlastní potřeba vrchností.

Na některých panstvích vrchností přistoupily k dolování rud a k hutnictví.¹⁷² Tato výroba měla v českých zemích starou tradici a měla za sebou doby velkého rozkvětu. Již od 13. stol. bylo zde známé hlubinné dolování a také pece na tavení rud jsou starého původu. Od poloviny 14. století se používalo hamrů, poháněných vodními koly. Během 16. století nebylo dosaženo podstatnějšího technického pokroku, pouze dosavadní metody se zdokonalovaly např. zvětšováním objemu tavicích pecí. Teprve koncem 16. století se objevují první vysoké pece s nepřetržitým provozem.

V 16. století však dochází v organizaci dolování a hutnictví k některým důležitým změnám, jichž velkostatek využil. Do této doby totiž byli hlavními důlními a hutními podnikateli měšťané a městské společnosti kverků. Během 16. století však přechází podnikatelská iniciativa na feudály.¹⁷³ Kořan a jiní badatelé spojují tuto změnu s celkovým úpadkem měst v 16. století a s tím, že zvýšené investice do důlního podnikání mohli uskutečňovat hlavně feudálové. Tito se důlního podnikání účastní buď tak, že ve vlastní režii budují důlní a hutní podniky na svých panstvích, nebo že se na důlních akcích podílejí finančně v podnikatelských společnostech i na jiných panstvích.

Určitou překážkou plného rozvoje vrchnostenského důlního podnikání byl královský regál, podle něhož část výtěžku náležela královské komoře. Stavové se během 16. století snažili dosáhnout plného osvobození od regálu opětovanými žádostmi o udělení tzv. „frystuňku“, tj. kutací svobody. Stálé úsilí sněmů o dosažení frystuňku je již samo o sobě svědectvím zájmu vrchností o dolování. Ferdinand I. udělil již v r. 1534 téměř úplnou svobodu dolování stavům českým, zatím co Moravané, kteří o frystuňk požádali hned následujícího roku, dosáhli písemného privilegia teprve r. 1538. Toto privilegium však patrně nebylo všeobecné, poněvadž během celého 16. století jsou kutací svobody udělovány jednotlivcům.¹⁷⁴ Trvalejšího úspěchu dosáhli moravští stavové teprve koncem 16. století. R. 1587 jim totiž Rudolf II. povolil frystuňk na 25 let s prohlášením, že tak činí, aby byl v zemi povzbuzen kutací ruch. Po vypršení lhůty Matyáš v r. 1614 frystuňk obnovil na dalších 25 let.¹⁷⁵

Dolování a hutnictví, vázané na výskyt kovů, nabylo většího rozmachu pouze v některých oblastech. Největší zájem se patrně soustřeďoval na těžbu drahých kovů; na Moravě však v tomto směru nebylo v předbělohorské době dosaženo větších úspěchů. Nejbohatší středověká naleziště drahých kovů již byla vyčerpána a nákladné dolování méně výnosných rud se již přestávalo vyplácet v důsledku klesající ceny stříbra. Některé důlní podniky, zaměřené

na získávání drahých kovů, zřejmě ztroskotaly a přispěly k úpadku feudálních majetků.¹⁷⁶

Většího významu nabylo na některých panstvích železářství. Nejvíce železářských podniků bylo na panstvích v oblasti Jeseníků: na Šternbersku, Sovinecku, Rudecku, Zábřežsku, Rýmařovsku¹⁷⁷ atd. Druhou oblastí, ve které došlo k většímu rozmachu železářské výroby, je Českomoravská vysočina. Máme doklady o hutích a hamrech z Blanenska, Kunštátska, Pernštejska, Novoměstska, a Žďárska.¹⁷⁸

Prameny nám bohužel podávají jen velmi kusé informace, takže rozsah železářské výroby nelze stanovit. Výjimkou je pouze panství janovické na severní Moravě, odkud se nám zachoval důchodní účet z r. 1616, 1617 a důlní knihy podávají přirozeně pouze výkaz prodeje železa, ale jsou dosti přesným obrazem výroby, protože železo bylo prodáváno téměř všechno. Podle účtů byla na Janovicku velmi rozsáhlá komplexní železářská výroba, zahrnující doly, hutě i hamry. V r. 1616 se ze dvou hamrů prodalo 2337 cent. tyčového železa za 8916 tol. Železářství byla na Janovicku velmi důležitým odvětvím vrchnostenské výroby; svým významem zatlačovalo do pozadí výrobu zemědělskou a velmi výrazně se podílelo na celkovém finančním obratu panství.¹⁷⁹

Ostatní výrobní odvětví nenabyla v rámci feudálního velkostatku většího rozmachu. Chylík uvádí, že v 16. století nastal částečný rozvoj sklářství a že na několika moravských panstvích byly skelné hutě, které však většinou byly pronajímány sklářům.¹⁸⁰

Do manufakturního textilního podnikání velkostatek předbělohorského období ještě nezasáhl, ačkoliv v pozdější době měly vrchnostenské manufaktury na textilní výrobě značný podíl. V 16. století byla soukenická výroba zcela doménou řemeslnických cechů a vesnických tkalců. Na výrobě soukenické se velkostatek podílel částečně tím, že vlastnil valchy na úpravu suken.

Významnější byl podíl velkostatku na výrobě plátenické. Pro předbělohorské období nejsou doklady o plátenických manufakturách. Poddaní však musili robotou sprádat pro vrchnosti z konopí a lnu přízi, která pak byla dávana tkalcům k dalšímu zpracování. V předbělohorských účtech není dokladů o tom, že by velkostatek této výroby využíval obchodně; všechno plátno bylo patrně spotřebováno vrchností.

Zajisté právem bychom si mohli položit otázku, proč se na feudálním velkostatku předbělohorského období nevyvinula manufakturní výroba. Všechny okolnosti nasvědčují tomu, že se pro manufakturní výrobu zatím nevytvořily vhodné podmínky v oblasti trhu a že řemeslo stále ještě bylo s to uspokojovat stávající poptávku. Dále chyběli podnikatelé, kteří by měli o manufakturní vý-

robu zájem. Velkostatek stále setrval u tradičních zemědělských výrobních odvětví, která ještě stále zajišťovala nejjistější zisky.

VÝNOS VELKOSTATKU

Feudální velkostatek řešil v 16. století krizi důchodů rozvojem vrchnostenské výroby a trhu. To však neznamená, že byly zanedbávány ostatní možnosti zvyšování příjmů, především přímé dávky poddaných. Ty měly proti příjmům, plynoucím z vrchnostenské výroby a obchodu, řadu výhod, poněvadž nebyly vystaveny riziku hospodářského podnikání s jeho častými neúrodami, dobytčími mory, živelními pohromami, válkami a pohybem cen a zaručovaly pevný příjem. Proto jsou v bilanci velkostatku označovány jako „stálé platy“ a při výpočtu tržní ceny velkostatku v případě majetkového převodu jsou hodnoceny daleko více než příjmy z vrchnostenského hospodářství a z obchodu.¹⁸¹

Ve všech instrukcích 16. století se ukládá vrchnostenským úředníkům, aby bedlivě vyhledali a sepsali všechny platy a důchody na panství a pokud nebyly odváděny, aby se jejich placení obnovilo. Objevuje se tedy požadavek přesné evidence všech důchodů, což je v hospodářské politice velkostatku významný jev. Ve starší době, zejména v 15. století, kdy probíhaly velké změny v pozemkové držbě a kdy byl starší systém platů narušen revolučními a válečnými událostmi, zřejmě mnoho platů zaniklo. Vrchnostem však nešlo při požadavku evidence jen o obnovení starých platů, ale o podklad pro pravidelné hospodaření s platy a dávkami, o jejich zvyšování a redukcii na právě nejvýhodnější systém. Nevznikl však systém pravidelných periodických soupisů platů, jako tomu bylo v současné době ve Francii. Funkci soupisů přejaly urbáře, — popisy panství, jež byly sepisovány na všech panstvích a v určitých intervalech se obnovovaly.

Rubrika „stálých platů“ je svým složením velmi různorodá. Jejím základem jsou stále „peněžní činže“ neboli „úrok“, odváděný ve dvou pololetních termínech, na Moravě většinou na jaře na sv. Jiří a na podzim na sv. Václava. Odtud se také někdy nazývají platy svatojiřské a svatováclavské. Činže jsou původní formou feudální pozemkové renty, stanovenou většinou ve 12.—13. století při převodech na „lánový“ systém a emfyteutické právo nebo přímo při kolonizaci území. Jejich výše byla stanovena na základě místních poměrů, takže v nich vládne neobyčejná pestrost. V 16. století si činže tuto lokální pestrost a poměrně přesné odstupňování podle velikosti gruntů podržují.

Všechny dosavadní práce, zkoumající vývoj urbaniálních platů, se shodují v závěru, že výše platů se od jejich stanovení v podstatě nezměnila.¹⁸² Základní suma činže, určená kdysi na jeden lán, procházela stoletími až do posledního období feudalismu. Při změnách měnových systémů se staré jednotky přepočítávaly na nové podle stanoveného kursu, ale jakmile byl jednou stanoven,

jeho výše se již pak neměnila bez ohledu na změny hodnoty mincí. Ve druhé polovině 16. století byly činžovní platy na Moravě vyměřeny většinou v moravských zlatých. K jejich zvyšování nedocházelo, o čemž svědčí nejen zápisy v urbářích, nýbrž také to, že poddanské stížnosti se jich nikdy netýkají. Jediný známý pokus o jednorázové zdvojnásobení úroků na statcích olomouckého biskupství v letech 1588—1592 byl zcela mimořádným a dočasným opatřením, zdůvodněným nutností umoření biskupských dluhů. Nešlo zde tedy o zvýšení činže, ale o „pomoc“ všech poddaných biskupovi. Činžovní platy měly být vlastně základem pro určení výše této „pomoci“.¹⁸³

Stabilitu činžovních platů je možno vysvětlit pouze jejich smluvním charakterem a přesnou vymezeností, kterou feudálové byli nuceni respektovat. Z tohoto důvodu ke zvyšování peněžní renty nedocházelo zvyšováním činžovních platů, ale jinými způsoby, u kterých rozpor se starým určením nebyl tak příkrý a pro které feudálové mohli najít přijatelnější vysvětlení.

Podobně tomu bylo i u dávek naturálních. V systému feudální pozemkové renty se naturální platy udržely i v období převahy renty peněžní. Jejich raně feudální pestrost, daná přímou spotřebou feudálů, byla již ve 13. stol. zaměněna třemi druhy dávek, které se na všech panstvích opakují v různé výši, stanovené na lánovou jednotku; jsou to dávky slepic, vajec a tzv. „ospý“, dávky obilí, převážně žita a ovsu. Kromě toho se na Moravě, stejně jako v Čechách, vyskytovaly i jiné dávky, např. sýrů, kuřat a masa, ale jenom výjimečně. Slepice, vejce a ospy nebyly takřka nikdy reluovány na peněžní platy ani při všeobecné tendenci k reluici. Jejich stálost se dá vysvětlit stejně jako stálost činží, s nimiž mají stejný původ a stejný charakter. Graus a po něm Míka je považují za tzv. „rekogniční“ dávky, zdůrazňující poddanský charakter pudy.¹⁸⁴

V bilanci feudálního velkostatku mají peněžní činže i původní naturální dávky stále menší význam. V rubrice stálých platů však během 16. století přibývají stále nové peněžní i naturální dávky, které mají různý původ.

1. Jsou to především platy za užívání vrchnostenské pudy. Boj o občiny mezi poddanými a feudálním velkostatkem je jedním ze základních rysů feudální ekonomiky vůbec. Feudální velkostatek se zmocnil již v raně feudálním období práva na veškerou půdu, která kdysi byla ve společném užívání. Feudální pozemková renta však zřejmě byla stanovena jenom z té části, kterou poddaný dostal do užívání jako lánovou výměru. Kromě orné pudy a luk, ze kterých odváděli rentu, užívali poddaní ke svému hospodářství i pastvin, lesů, vod, luk, „chrastin“ apod., které nebyly v jejich přímém vlastnictví. Část této pudy přešla do držení obcí, zbytek měl ve vlastnictví a v užívání velkostatek. Ve starší době zřejmě poddaným nebylo bráněno, aby lesů, pastvin, luk, vod apod. užívali pro své hospodářství. Nyní se zde naskytlá vítaná možnost zvýšit vrchnostenské příjmy.

Velkostatek užíval občinných pozemků ke zvyšování všech tří forem feudální pozemkové renty. Na tomto místě si však všimneme pouze nových peněžních a naturálních platů.

Nejčastěji se setkáváme se zaváděním platů za povolení pastvy na vrchnostenských pastvinách a v lesích. Poddaní byli na těchto pastvách zcela závislí, zejména na bukvicích při chovu vepřů, a v obavě, aby jim nebyly zakázány, dávali si jejich užívání zapisovat do listin. Tam, kde poddaní neměli k dispozici obecní lesy, jsou zaváděny platy za kácení stavebního a palivového dřeva ve vrchnostenském lese.¹⁸⁵

2. Prosazením a zobecněním různých vrchnostenských monopolů a jiných „práv“ se velkostatku naskytovala příležitost osvobozovat poddané od těchto povinností za platy. Tímto způsobem byli poddaní „osvobozováni“ od vinných šenků, bylo jim udělováno právo kupovat libovolně pivo, nebo dokonce zřídit vlastní šenk, byli osvobozováni od povinnosti stavět sirotky, byla jim přenechána správa sirotčích peněz.¹⁸⁶

3. Obdobný význam měly i reluce robotních povinností na peněžní platy. Velkostatek prosazoval, jak ukážeme dále, v předbělohorské době nárok na použití pracovní síly svých poddaných. Pokud nemohly být roboty realizovány přímo ve vrchnostenském hospodářství, nezanikaly, ale byly změněny na plat. Tak tomu bylo např. při rušení vrchnostenských dvorů, na kterých poddaní dříve robotovali a kde po zrušení docházelo většinou k zavedení platu za bývalé roboty. V 16. století se však poddaní sami snaží vykupovat se z různých povinností, zvláště těch, které nebyly přesně vymezeny, poněvadž tak se povinnost, projevující všeobecně stoupající tendenci, změnila v pevný závazek.¹⁸⁷

4. Novým zdrojem dávek a platů v této době zůstává odúmrť. V 15. a 16. století stále probíhá udělování odúmrtního práva poddaným. Tento proces začal již v době předhusitské. Udělením odúmrtního práva se posiloval vztah poddaných ke gruntu a zvyšoval se i jejich zájem o hospodářství. Proto se v dobách, kdy byl nedostatek poddaných, odúmrť udělovaly bez náhrady. Tak tomu bylo zejména po uherských válkách. Boček Kuna z Kunštátu např. uděluje v r. 1483 odúmrtní privilegium městečku Polehradicím, „v ty časy válečné znajíc jejich velikou záhubu, aby tím lépe mohli se zase saditi a svou živnost vésti“.¹⁸⁸ Ještě lépe zdůvodňuje udělení odúmrť bez náhrady listina Voka ze Sovince z r. 1452: „aby . . . tím pilněji své role a obchody činili a dělali, aby se jiní lidé tím raději a horlivěji do dědin svrchu psaných pod nás táhli“.¹⁸⁹ V 16. století se však odúmrť většinou buď vykupují za jednorázovou vysokou sumu nebo, a to častěji, za pravidelný plat.¹⁹⁰

5. Ve stálých platech velkých panství měly značný podíl platy z poddaných městeček. Převodem bývalých královských měst pod pravomoc feudálního velkostatku se systém platů, které města do té doby odváděla královské

komoře, nijak nezměnil; změnil se pouze jejich výběří. Vrchnosti tak získaly především městské berně, odváděné ve dvou termínech jako peněžní renta. Jejich výše byla pevně stanovena a města na ně nevybírala od jednotlivých měšťanů, nýbrž je kryla výnosem městského hospodářství. Obyvatelé malých městeček a předměstí pak platili běžnou rentu ze svých pozemků. Z měst dále plynuly do vrchnostenské pokladny různé dávky řemeslnické, tržní poplatky a dávky židovské. V poddanských městech byly platy rozmnožovány stejným způsobem jako u vesnických poddaných, a to pouze s tím rozdílem, že nově zavedené platy městské byly ve srovnání s vesnickými daleko vyšší. Celková suma platů z poddanského města se často přibližovala výši stálých platů ze všech vesnic panství nebo je dokonce i převyšovala.

Při stanovení výše nových dávek a platů musil feudální velkostatek přirozeně přihlížet k platební schopnosti poddaných. Srovnáme-li však tyto nové platy s výší původní peněžní činže a s hodnotou naturálních dávek, které kdysi tvořily p ř e v á ž n o u část feudální pozemkové renty, vidíme, že dávky, zaváděné v 16. století byly poměrně vysoké, neboť se při jejich stanovení vycházelo ze soudobých hodnotových poměrů. Zvláště robotní platy jsou v poměru k ostatním dávkám značně vysoké, a to i v tom případě, že znamenají vykoupení jen části robot. Velkostatek tedy i tímto způsobem opět těžil z rozvoje trhu, který umožňoval poddaným docilovat vyšších tržních zisků a tak odvádět vyšší platy.

Ve výnosu velkostatku se objevuje také položka p a c h t u půdy poddaným. Pacht se podstatně odlišoval od běžné poddanské držby tím, že místo celé feudální pozemkové renty odváděli poddaní z pronajaté půdy pouze nájem. Na pronajatou půdu pak poddaní neměli žádných vlastnických nároků: vrchnost mohla pronájem kdykoli zrušit a mohla libovolně měnit podmínky nájmu a zvyšovat nájemné.

V 16. století velkostatek poddaným pronajímá dominikální půdu po zrušených dvorech, pusté poddanské grunty, louky, paseky a podobně. Z pronajaté půdy se jako nájemné odvádí většinou peněžní nebo naturální plat; někdy byla orná půda pronajímána za určitou část sklizně. Pronájem půdy, zejména pak pronájem za nízké platy, byl pro poddané výhodný, poněvadž zvětšoval rozlohu jejich pozemků aniž při tom vzrůstaly jejich rentovní povinnosti, především roboty. Pokud byl pronajímán dominikál, snižovaly se kromě toho rentovní požadavky vrchností. Pronájem pustých gruntů, luk a pasek měl zase velký význam pro poddanské dobytkařství. Z těchto důvodů se poddaní často snaží dosáhnout na pronajatou půdu pevnějších vlastnických nároků.

Pro feudální velkostatek byl naopak pronájem půdy z týchž důvodů nevýhodný. Proto byla půda pronajímána pouze v těch případech, kdy nebylo jiného vyhnutí, tj. nebylo možné pusté grunty osadit nebo zříditi vlastní dvůr.

Ve druhé polovině 16. stol. se velkostatek snažil alespoň zvýšit nájemní platy. Podrobný doklad o zvýšení nájmu za lesní mýtiny máme na telečském panství, kde v 70. letech přeměřili pronajaté pozemky a ke všem „přičinili“ platu. Toto „přičinění“ šlo až do zdvojnásobení nájmu.¹⁹¹

Z předbělohorského období máme několik případů pronájmu celých panství. Koncem 16. a počátkem 17. století byla např. pronajímána panství biskupská. Dochované smlouvy nás dosti podrobně informují o podmínkách nájmu.

Tak r. 1617 pronajal kardinál Ditrichštejn vyškovské panství svému poddanskému městu Vyškovu.¹⁹² Smlouva byla uzavřena na dobu 6 let. Město mělo každoročně Ditrichštejnovi odvádět 1200 zl., splatných ve čtyřech termínech po třech měsících; kromě toho mělo platit 3779 zl. ročně olomoucké koleji, kroměřížskému proboštví, vyškovskému děkanu a klášteru Všech svatých.

Na panství měl zůstat dosavadní úředník, který zastával vrchnostenská práva nad poddanými a dohlížel, aby nebyla poškozována stavení a rybníky. Sami Vyškovští mu pak měli platit 325 zl. roční služby.

Nájemcům byla panství pronajímána se všemi vrchnostenskými podniky, s celým inventářem a s celým systémem poddanských povinností. Roboty však nemají být po dobu pronájmu zvyšovány.

Majitel panství si ponechává v držení hon a zahrady a vymínuje si, aby při každém příjezdu na vyškovský zámek byl zásobován potravinami, vínem, pivem, obrokem a otopem, začež by se z nájmu sráželo 500 zl.

Hajní zůstávají ve službě majitele a dávají pozor, aby nájemníci neplundrovali lesy, tj. aby nekáceli a neodprodávali více dřeva, než kolik se ho v posledních letech podle register průměrně prodávalo.

Nové stavby, pokud s nimi majitel souhlasí, se budují na jeho náklad, ale opravy hospodářských budov, rybníků, plotů a splavů se provádějí na náklad nájemců.

Smlouva pamatuje i na živelní pohromy. Pokud „se stane škoda na dobytku a na obilí“, nesou ji beze zbytku sami nájemníci. Majitel naproti tomu hradí škody, způsobené na rybníčních stavbách povodněmi, pokud ovšem k nim nedošlo v důsledku nedbalosti nájemníků.

Největší pozornost smlouva věnuje správě poddaných. Kdyby totiž nájemci plně ovládli správu poddaných, mohla by se stát zdrojem jak zvýšeného vykořisťování tak nekontrolovatelných příjmů nájemců. Toto nebezpečí bylo majitelům jasné, a proto si v podstatě celou patrimoniální pravomoc ponechávají ve svých rukou. Pouze v některých případech se s nájemníky dělí o příjmy, které bezprostředně plynou z poddanství a z vrchnostenských práv nad poddanými.

Tak např. pokutování poddaných je plně v rukou majitele a výnos pokut

plyne do jeho pokladny. Pouze pokuty za nezaplacené mýto si ponechávají nájemníci, ale jen v tom případě, že nejde o sumu příliš vysokou, která připadá opět majiteli.

Také správa sirotčích záležitostí zůstává při pronájmu v rukou vlastníka panství, bez jehož svolení nesmějí sirotci odejít do služby na jiná panství; majiteli připadají i statky po zběhlých sirotcích. Sirotčí peníze má spravovat pod dohledem majitele panství sirotčí písař společně s nájemníky, kterým jsou ponechány pouze platy na odumřelých sirotčích statech.

Nájemci mají dbát o to, aby poddaní nepronajímali svou půdu a aby vrchnostenští úředníci a služebníci nenutili poddané, jak se zhusta stávalo, osívat z polovice role. Majitel panství si také vymínuje předkupní právo na poddanské obilí po skončení žní. Přejímá na druhé straně spory o hranice a zavazuje se chránit nájemníky před ležením a průtahy vojska. Nájemci pak musejí vybírat a platit předepsané zemské berně.

Na podobných podmínkách bylo v 90. letech pronajímáno panství mírovsko-svitavské bratru tehdejšího biskupa Stanislava Pavlovského — Hanušovi Pavlovskému z Pavlovic, který byl na panství úředníkem.¹⁹³ Roční nájem byl r. 1590 stanoven na 4500 zl. biskupovi a 200 zl. olomoucké kapitule. V r. 1596 byl nájem snížen na 4000 zl. Panství hukvaldské a místecké Stanislav Pavlovský pronajal svému druhému bratru Valentinovi Pavlovskému za 3500 zl. ročního platu; chrlické panství bylo pronajato za 8000 zl. ročně.¹⁹⁴

Posléze máme z roku 1617 zachovány smlouvy na pronájem všech biskupských panství: kroměřížské městu Kroměříži za 12 000 zl. ročně, vyškovské městu Vyškovu za 12 000 zl., hukvaldské městu Příboru za 9000 zl., Mírov-Svitavy úředníku panství a městečkům Mohelnici, Svitavám a Březové, za 8 300 zl., chrlické chrlickému úředníku za 11 800 zl., kelečské kelečskému úředníku za 2200 zl., žďárské žďárskému úředníku a městečku Žďáru za 12 000 zl., a chropynské za 10 000 zl. kroměřížskému hejtmanu a biskupskému colmistru, kteří si přibrali za společníky dva kroměřížské židy. Dále byly pronajaty drobné manské statky za 600 zl. To je dosud největší známý pokus převést pozemkové vlastnictví na systém pevné renty prostřednictvím pronájmu. Celková nájemní suma měla činit ročně 77 900 zl.^{194a}

Z předbělohorské doby známe ještě několik dalších případů pronájmu celých panství, kdy jako nájemci vystupují — podobně jako u biskupských panství — poddanská města.¹⁹⁵ V těchto případech se majitelé velkostatků vlastně stávají rentiéry, ovšem feudální struktura velkostatku se nemění. Pachtýři přejímají panství s feudální pozemkovou rentou poddaných, která je základem jejich hospodářské činnosti; stejně tomu je, když hospodáří sám feudál. Feudální pozemková renta podstatně ovlivňuje výši nájmu. Tato forma pronájmu panství však v předbělohorské době zůstala celkem sporadickým jevem a nevedla ke vzniku vrstvy pachtýřů, jako společenské skupiny.

U části šlechty se v 16. století v položce příjmů objevuje úrok za půjčené peníze. V 16. století totiž půjčování peněz na úrok zevšeobecnělo, jak o tom nejlépe svědčí fakt, že byla často vypisována berně ze zapůjčených peněz. Pokud se nám zachovaly berní rejstříky, můžeme zjistit, kteří berníci nejčastěji na úroky půjčovali. A tu všechna berní přiznání shodně ukazují, že v roli věřitelů vystupují převážně příslušníci rytířského stavu, majitelé drobnějších statků a měšťané. Drobná šlechta však jako věřitel převažuje.¹⁹⁶ V berních registrech není uvedeno, komu byly peníze půjčovány. My však víme z jiných pramenů, že to byla především velká šlechta, příslušníci panského stavu a největší pozemkoví magnáti, jimž jejich příjmy soustavně nepostačovaly na krytí vydání, spojených s jejich veřejně-politickým a soukromě-spoločenským životem.

Půjčování peněz na úrok v 16. století již definitivně pozbylo pejorativního smyslu, který mu dala středověká církevní teorie, a stalo se předmětem zákonných úprav. Moravské zemské sněmy se v 16. století zabývaly poměrně často otázkou úrokové míry ve snaze zabránit lichvě. Feudální magnáti, kteří podstatným způsobem ovlivňovali zemské zákonodárství, měli již z titulu role dlužníků, ve které tak často vystupovali, eminentní zájem na tom, aby zákonná úroková míra byla stanovena co nejnižší. Ustanovení, která v tomto smyslu byla přijata, skutečně nařizují na tehdejší dobu poměrně nízkou úrokovou míru: u židovských půjček desetiprocentní, u půjček běžných pak šesti-procentní.¹⁹⁷ Konkrétní doklady ukazují, že takto stanovená úroková míra byla v 16. století skutečně zachovávána a že jí byla státem poskytována ochrana.

Výnos feudálního velkostatku poskytuje nejdokonalejší ukazatele pro charakter celkové hospodářské činnosti. Dosud byl v naší literatuře zjišťován především podíl jednotlivých výrobních odvětví na peněžním výnosu velkostatku a — pokud se zachovaly úplné účty — podíl naturální spotřeby a zbožní produkce u různých odvětví vrchnostenského hospodářství.¹⁹⁸ Dále byl často srovnáván podíl stálých platů a běžných platů jako obraz rozvoje „režijního hospodářství“ na jednotlivých panstvích. Podle těchto ukazatelů se pak zjišťovaly různé typy velkostatků.¹⁹⁹

Na výnos feudálního velkostatku působilo v 16. století několik činitelů. Nejdůležitějším z nich byly stále přírodní podmínky. Veškeré vrchnostenské hospodářství, kromě některých nezemědělských odvětví, dosáhlo největšího rozvoje v úrodných oblastech jižní Moravy a moravských úvalů. Zde byly největší dvory s rozvinutým obilnářstvím a dobytčářstvím, rybníky, vinice a vůbec všechny nejvýnosnější vrchnostenské podniky. Panství této oblasti byla nejhustěji osídlena a zdá se, že i poddanské obyvatelstvo zde bylo zámožné. Velkostatek zde mohl těžit nejen z vlastního podnikání, ale i z poměrně vyso-

kých dávek, z desátků, nájmu apod.²⁰⁰ Oblasti pahorkatin a podhůří jsou co do výnosu feudálního velkostatku přechodným typem: byly zde ještě podmínky pro rozvinutou vrchnostenskou výrobu s dvorovým hospodářstvím, chovem dobytka, menšími rybníky a dosti lidnatými vesnicemi. Velmi málo výnosné byly v předbělohorské době velkostatky v horských oblastech, kde je velmi řídké osídlení a kde nejsou podmínky pro polnohospodářství ani rybníkářství a vinařství, zatím co lesního bohatství a možností nezemědělského podnikání není ještě využito.²⁰¹ Je přirozené, že za těchto okolností byly v horských oblastech poddanské dávky malé, přes různé valašské daně atd. Pouze na těch panstvích, kde se rozvinulo dolování a železářství, se výnos velkostatků této oblasti zvyšoval.²⁰²

Přírodní podmínky tedy určovaly v hlavních rysech možnosti vrchnostenského hospodaření i využití poddaných přímými dávkami. Nelze však nevidět, že i v rámci jednotlivých oblastí výnosy velkostatků kolísaly, jsouce spoluurčovány i jinými, „subjektivními“ podmínkami. Tak na stupeň rozvoje vrchnostenského hospodářství nesporně působila hospodářská aktivita jednotlivých vrchností. O této aktivitě nerozhodovala stavovská příslušnost, kromě toho, že krize církve v 15. a 16. stol. výrazně ovlivnila i výnos církevních statků, který je ve srovnání s majetkem jiných stavů poměrně nízký. Na Moravě to platí i pro statky olomouckého biskupství, na kterých je vrchnostenské hospodářství poměrně málo rozvinuté, přestože k němu byly výhodné podmínky přírodní i právní. Podobně i klášterní panství měla nízké výnosy, při čemž rozvrat církevní morálky a náboženské poměry dlouho nedávaly možnosti zlepšení. Teprve koncem 16. století se v některých kláštirech dostávají na vedoucí místa představitelé bojovné protireformace, kteří se snaží vedle náboženských poměrů upravit také hospodářství.²⁰³

Jinak, jak již jsme řekli, velmi záleželo na hospodářské iniciativě jednotlivých vrchností. V 16. století se značná část šlechty, jak drobné, tak i panského stavu, osobně věnuje hospodářské činnosti a přímo ji řídí, což je v dobové teoretické literatuře považováno za velmi důležitý předpoklad úspěchu hospodářské činnosti. Ze 16. století známe celou řadu podnikatelů, kteří se snažili zvýšit výnos svých podniků jak rozvojem vrchnostenského hospodářství, tak úporným zvyšováním poddanských povinností, což spolu úzce souviselo a odrazilo se v třídním boji. Některé vrchnosti naopak setrvaly při tradičních způsobech hospodaření. V předbělohorské době však již na žádném panství nebyl způsob hospodaření tak tradiční, aby se výnos velkostatku opíral především o peněžní a naturální rentu a o platy a dávky poddaných. Poměr mezi stálými a běžnými platy do značné míry ukazuje poměr mezi starým způsobem vykořisťování a stupněm rozvoje vrchnostenského zbožího hospodářství.

Podle Mikových výzkumů o jihočeských velkostacích představoval podíl rentovních, nájemních a jiných stálých platů asi $\frac{1}{4}$ celkového finančního

výnosu velkostatků.²⁰⁴ Na velkostatech smiřických byl počátkem 17. století podíl stálých platů na příjmech velkostatků většinou ještě menší.²⁰⁵ Také na panstvích olomouckého biskupství byl ve výnosech panství všude rozhodující podíl vrchnostenského hospodářství, i když zde bylo poměrně málo rozvinuté a platy tvořily až $\frac{1}{3}$ důchodu.²⁰⁶ Na telečském panství činily stálé platy v 90. letech 16. století přibližně $\frac{1}{5}$ hrubého příjmu.²⁰⁷ Hrubý na základě konfiskačních odhadů zjistil, že u konfiskovaných statků činily stálé důchody pouze $\frac{1}{9}$ příjmů.²⁰⁸

V konfiskačních protokolech lze sledovat vzájemný poměr stálých a běžných platů u velkostatků různých typů. Uveďme několik příkladů:

Statek	Počet poddaných	Stálé platy	%	Běžné platy	%
Břeclav	814	1 430	8,3	15 695	91,7
Mor. Krumlov	1 544	4 447	9,8	40 286	90,2
Dačice	675	956	10,2	7 382	89,8
Brtnice	578	711	6,9	9 499	93,1
Zdánice	579	1 846	14,2	11 157	85,8
Nové Město	365	360	16,4	1 868	83,6
Dřevohostice	442	941	13,4	6 102	86,6
Bystřice n/P	391	393	10,3	3 379	89,7
Bystřice p/H	351	940	18,4	4 126	81,6
Mor. Budějovice	300	432	19,2	1 810	80,8
Bludov	239	1 117	23,7	3 608	76,3
Čejkovice	180	319	2	6 881	98
Křižanov	205	186	4,3	4 107	95,7
Divčí Hrady	146	168	5	3 318	95
Křetín	98	129	8,6	1 389	91,4
Luhačovice	92	225	10,8	1 938	89,2
Mitrov	75	169	6,8	2 313	93,2
Vohančice	45	60	4,6	1 249	95,4
Budeč	42	35	2,5	1 424	97,5
Otnice	30	70	4,8	1 563	95,2
Slatinka Dolní	26	35	2,7	1 269	97,3
Ořechov	21	29	3,6	782	96,4
Příseka	18	31	3,3	902	96,7
Beranov	15	25	3,2	763	96,8
Roseč	12	12	2,2	504	97,8

Obraz, získaný z konfiskačních protokolů, by se jistě změnil o něco ve prospěch stálých platů, kdyby zde bylo náležitě zhodnoceno vydání, ale i tak by byla naprostá převaha vrchnostenského hospodářství na všech velkostatech jasná. Potvrzuje se zde dále fakt, který jsme zjistili při rozboru velikosti dvorů, že na malých a nejmenších statcích je vrchnostenské hospodářství v poměru k poddanskému silně rozvinuto, což se projevuje i vyšším podílem běžných platů ve výnosu. Z toho však nelze usuzovat, že malé statky stály v čele rozvoje zbožní výroby. Ve skutečnosti se hospodářská struktura malých statků

Peněžní příjmy telčského panství v letech 1595–1599

Panství Telč pololet. příj.	1595		1595–1596		1596		1596–1597		1597		1597–1598		1598		1598–1599		1599		zl. gr. d.											
	zl.	gr.	d.	zl.	gr.	d.	zl.	gr.	d.	zl.	gr.	d.	zl.	gr.	d.	zl.	gr.	d.	zl.	gr.	d.	1599–1600								
úrok	534	41	2	629	38	0	536	9	3	630	35	0	538	9	3	631	7	0	536	9	3	631	7	0	536	9	3	631	19	0
jiné platy	62	45	1	305	3	4	13	56	1	187	41	2	20	38	6	127	13	3	21	19	2	25	12	0	40	19	0	57	11	6
pronájem				437	22	2				435	18	2				435	56	2				435	56	2				436	56	2
pivo: pivovary	5319	0	0	2592	0	0	4304	0	0	1606	0	0	4522	0	0	2017	30	0	1430	0	0	1800	0	0	3121	30	0	1414	30	0
platy první	69	30	0	145	0	0	69	0	0	114	0	0	56	30	0	119	30	0	77	0	0	135	0	0	70	0	0	87	0	0
víno: prodej	67	22	2													43	0	0										102	0	0
platy vinné	26	20	6	123	30	4	59	29	5	320	9	1	82	38	2	144	28	3	58	45	0	140	51	0	168	50	0	247	36	0
dvory: obilí	3525	24	5	240	0	0	900	7	1	1337	24	0	1214	38	4	1316	52	0	646	21	0	1744	49	0	107	54	3	1430	18	2
dobytek	958	26	0	735	33	0	838	8	1	258	2	1	860	22	5	245	17	0	710	55	2	391	11	0	598	24	0	232	23	0
vína	636	54	4	441	55	0	948	33	4				840	45	2				339	21	3	311	0	0	598	0	0			
mličné									713	57	3					748	21	0				783	54	5	562	50	0			
celkem dvory	5110	45	2	1417	28	0	2686	49	0	2309	23	4	2915	46	4	2310	30	0	1696	37	5	3231	54	4	1867	8	3	1662	41	2
lesy	199	41	4	263	14	6	168	41	0	276	8	5	98	35	0	173	0	0	256	3	6	270	35	0	156	34	0	210	24	0
mýto	131	37	1	150	20	1	95	52	3	174	35	4	124	54	3	145	0	0	98	43	4	156	13	0	79	54	4	208	25	3
vápenky, cihelny	47	8	3				41	21	3				20	26	0				24	49	0				28	18	0	14	10	0
ovoce				28	0	0																								
různé	20	11	2	600	0	0	7	30	0	18	22	0	500	0	0	49196	0	0	1000	0	0	155	40	5	30	0	0	1515	32	3
suma: stálých platů	534	41	3	1089	10	3	536	9	3	2795	31	6	8341	59	1	1091	15	3	536	9	3	1091	15	3	536	4	5	1092	27	3
běžných platů	11058	40	1	5614	55	6	7438	39	5	3277	54	6	536	9	3	8033	5	2	4703	18	3	5968	20	2	5560	40	1	5522	26	3
rest	4196	26	0	5064	13	0	3914	58	0	3814	14	0	3350	14	1	1578	53	0				458	7	5	65	50	5	782	48	
celkem	15789	43	4	11768	19	2	11888	42	1	9887	40	0	12228	22	5	58807	8	2	5239	28	0	7517	43	0	6162	40	3	7397	42	0
čistý výnos	11593	17	4	6704	6	8	7974	44	1	5073	26	0	8978	8	4	6942	0	0	5239	28	0	7059	36	5	6096	50	0	6615	0	0

Peněžítý příjem a vydání panství Kelč podle popisu z r. 1611.
SA Kroměříž Llb 6/3

Příjem			Vydání		
	zl.	gr. d.		zl.	gr. d.
platy stálé:	362	21 3	kapitule viderkaufu	204	0 0
platy běžné:			berně	240	5 0
nájem	66	27 3	na potřeby zámku	58	0 0
hodnota naturál. dávek	224	21 4	za pšenici	150	0 0
mýta	150	0 0	na pivovar a mlýn	36	0 0
ryby	380	0 0	šindely	60	0 0
lesy	80	0 0	vosk	35	0 0
pivovar	1120	0 0	ptáci a jeřábci	24	0 0
dvory:			maso čeledi	42	0 0
máslo	82	8 0	sůl	12	0 0
sýr	66	0 0	hřebíky	15	0 0
hovčzí dobytek	90	0 0	poslům	7	0 0
ovce — vlna	76	0 0	řemeslníkům	60	0 0
vepři	72	0 0	různé	10	0 0
husy	10	20 0	služba zaměstnancům	248	28 0
obilí	80	0 0	celkem vydání	1162	3 0
dvory celkem	476	28 0			
celkový příjem	2806	24 1	zůstává	1644	21 0

Pololetní peněžní příjem a vydání panství slavkovského podle důchodního účtu
svatováclavského 1613 SAB kounic. registr. Slavkov 1a.

Příjem			Vydání		
	zl.	gr. d.		zl.	gr. d.
platy stálé:	1748	3 3	vrchnosti	1053	11 3
platy běžné:			řezníkům za maso	143	28 1
za vlnu	1248	16 6	židům za maso	43	21 1
dobytek hovězí	53	20 0	(nečit.)	102	29 0
telata	16	2 0	sůl	43	0 0
ovce	216	20 0	služby	(798	14 3)
máslo	293	9 1	(nečit.)	()
sýry	172	18 1	různým dělníkům	42	29 1
kůže	25	13 6	sekáčům	125	7 3
(nečit.)	195	19 4	mלטcům	63	27 3
cihly	425	26 0	děvařům	89	22 2
ryby	6	26 6	na vinohrady	65	29 4
piva: přední	2016	0 0	cihlářům	98	0 0
piva: zadní	29	9 0	zedníkům	170	19 0
valcha a rám	54	8 9	rybníkářům	65	0 0
různé	8	0 0	tesařům	103	27 0
suma běžného pl.	4650	26 0	pokryvačům	17	18 0
celkem příjem	6398	29 2	bednáři, koláři, kov.	27	3 4
			kotlaři, provaz.	84	0 0
			za vápno	750	24 4
			berně	86	15 1
			různé		
			celkem vydání	(3791	18 2)
			scházení:		
			na platech	14	10 6
			na pivě	361	24 4
			na cihlách	230	26 0
			suma scházení	607	1 3
			vydání i scházení	4583	23 1
			čistý výnos	2868	17 0

Peněžní výnos panství Kroměříž, Budišov, Libava a vesnic při Olomouci a Jaktáři
podle popisu z r. 1607, SA Kroměříž FIIIa13/B.

Příjem			Vydání		
	zl.	gr. d.		zl.	gr. d.
platy stálé:	2618	12 3	berně		
platy běžné:			z osob	275	15 0
mýta	1000	0 0	z koní	130	0 0
mlýny, slady, valchy	20	0 0	berně sv. Jana	413	0 0
pivní kvasnice	18	0 0	ze mlýnů	5	0 0
obilí mimo potřebu	1800	0 0	z koní	130	0 0
kůže	200	0 0	z poddaných	413	7 0
vlna	100	0 0	ze mlýnů	5	0 0
ryby	750	0 0	skopné	143	3 0
husy	110	0 0	celkem daně	1645	25 0
dřevo	50	0 0	viderkaufu	390	27 0
z piva	25	0 0	min. roku vyšlo		
celkem platy běžné	6691	12 3	na řemeslníky	2116	0 0
			na všelijaké jiné		
			potřeby	2495	17 0
			služné	1111	13 0
			celkem vydání	7759	0 0
			schodek	1067	17 2

Peněžní účty části panství mikulovského (vesnice Pavlov, Horní Věstonice, Pulgáry, část Nejdek, r. 1591 též Bavyry, Černá, Sedlec).

Příjem	1591		1592		1593	
	zl.	gr. d.	zl.	gr. d.	zl.	gr. d.
Stálé příjmy	1603	8 5	1137	28 0	1147	41 0
z toho vinný desátek a vinné dávky	842	7 2	500	17 5	500	17 5
mýto	350	0 0	350	0 0	350	0 0
dvůr ovčí	303	24 2	296	11 0	334	47 5
dvůr Pulgáry	279	3 0	141	49 0	128	15 0
dřevo	96	55 0	185	45 0	217	43 1
ryby			1125	6 2	866	50 5
víno					632	8 3
obilí					2349	33 0
chmel					14	0 0
seno	8	10 0	1	30 0	1	45 0
cihly					3	11 0
pokuty	20	8 0	5	36 0	77	0 0
za roboty	213	17 0	71	35 2	124	1 0
různé	161	7 0	154	27 0	11	8 0
celkový příjem	2661	46 1	3019	53 1	5910	35 3
vydání: služebníkům	669	35 0	514	13 2	848	26 1
z toho farářům	204	10 0	116	40 0	116	40 0
na vinice	212	22 0	100	22 0	183	38 0
různá vydání	1202	14 2	1040	30 1	906	51 2
celkem vydání	2497	58 1	1662	52 0	1938	56 1

Pozn.: Je to účet části mikulovského panství, která náležela po dělení z r. 1590 Zikmundovi z Ditrichštejna. V účtech se odráží mimořádné poměry po dělení, takže není možno provést detailní rozpis položek. Zvl. suma vydání je pestrou směsicí položek jak na osobní tak na hospodářské věci. V tabulkách jsou většinou ponechány původní součtové sumy.